

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ

Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου (1827-1875), καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀρχιεπισκόπου Σύρου, Τήνου, Μήλου καὶ ἄλλων νήσων, διασώθηκε, μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του, ἀπὸ τὴν ἀνεψιά του Εἰρήνη Μαργέλου καὶ τακτοποιήθηκε σὲ φακέλους, μετὰ τὸν θάνατό της (1928), ἀπὸ τὸν μικρανεψιό του Βασίλειο Μ. Σακελλαρίου. Τὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ ἀρχείου καὶ μία σύντομη περιγραφή τοῦ περιεχομένου του παρουσίασα σὲ ἀνακοίνωση πρὸς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 2001¹.

Ὁ Β. Μ. Σακελλαρίου κατέταξε σὲ χωριστὸ φάκελο τὴ σωζόμενη ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου² μὲ τὸν Δημήτριο Βερναρδάκη³ (1833-1907), ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1866 ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1875. Συγκεκριμένα αὐτὸς ὁ φάκελλος περιέχει:

- Δέκα σχέδια ἐννέα ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. (γιά μία ἐπιστολή ὑπάρχουν δύο σχέδια). Δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἰδιόγραφα· τὰ ὑπόλοιπα ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ ἄλλο χέρι καθ' ὑπαγόρευση (γιά τοῦτο ἔχουν ἀκουστικά σφάλματα).
- Μία ἐπιστολή τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. ποὺ δὲν στάλθηκε στὸν ἀποδέκτη.
- Δεκατρεῖς ἐπιστολές τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Ἀ. Λ., ὅλες ἰδιόγραφες.
- Μία ἐπιστολή τοῦ Ἀθανασίου Βερναρδάκη πρὸς τὸν Ἀ. Λ.
- Ἀντίγραφα τεσσάρων ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Ἀθανάσιο Βερναρδάκη· τὰ ἔκαμε ἡ Εἰρήνη Μαργέλου ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος.

Μία ἀπὸ τίς ἐπιστολές τοῦ Δ. Β., ἡ 11η, σώζεται κατὰ τὸ δεύτερο μι-

1. Μ. Β. Σακελλαρίου, “Ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου”, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 76, 2001, σσ. 87-103.

2. Στὸ ἐξῆς Ἀ. Λ.

3. Στὸ ἐξῆς Δ. Β.

σό της (σελ. ΙΙΙ και ΙV)· έτσι, εκτός από τὸ περιεχόμενο τῶν δύο πρώτων σελίδων, δὲν γνωρίζουμε τὸν τόπο καὶ τὴν ἡμερομηνία συντάξεώς της. Μία ἄλλη, ἡ 7η, εἶναι ἀχρονολόγητη· ὅλες οἱ ἄλλες φέρουν ἡμερομηνία. Τὸ ἴδιο ἡ ἐπιστολή καὶ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου Βερναρδάκη. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. εἶναι ἀχρονολόγητα. Ἀλλὰ ἡ σειρὰ τους καὶ ἡ θέση τους ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολές τοῦ Δ. Β. συμπεραίνονται μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ διάφορες συσχετίσεις. Ἄλλες ἐνδείξεις φανερώνουν ὅτι ἡ ἀλληλογραφία Ἀ. Λ. καὶ Δ. Β. ποὺ σώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ πρώτου ἔχει μερικὰ κενά. Σημειῶνω ἰδιαίτερα τὴν ἀπώλεια μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Δ. Β. μὲ χρονολογία 3 καὶ 7 Ἀπριλίου 1872 (μνημονεύεται σ' ἐπιστολή τοῦ Ἀ. Λ. τῆς 19ης τοῦ ἴδιου μήνα), καθὼς καὶ ἓνα κενὸ ποὺ εἰκάζεται ἀνάμεσα στὴ 12η ἐπιστολή τοῦ Δ. Β. (27/9/1874) καὶ στὴ 13η τοῦ ἴδιου (18/8/1875).

Ὁ Λέσβιος λόγιος Μ. Ἰ. Μιχαηλίδης ἀναφέρει⁴ ὅτι ὁ Δ. Β. εἶχε ἐπιστολές ποὺ τοῦ εἶχε στείλει ὁ Ἀ. Λ. ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονή του, ὅταν χειροτονήθηκε διάκονος καὶ πρεσβύτερος καὶ προχειρίσθηκε σὲ ἀρχιμανδρίτη (1862).

Ἡ οἰκειότητα τῶν δύο ἀνδρῶν ἀνακύπτει τόσο ἀπὸ τὶς προσφωνήσεις ποὺ χρησιμοποιοῦν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν τους. Καὶ οἱ δύο χρησιμοποιοῦν δεύτερο πρόσωπο στὸν ἐνικὸ ἀριθμό. Ὁ Ἀ. Λ. προσφωνεῖ τὸν Δ. Β. “φίλτατε ἀδελφέ” (“φίλτατε καὶ τεθλιμμένε ἀδελφέ” στὴ συλλυπητήρια ἐπιστολή ποὺ ἔγραψε στὸν Δ. Β. γιὰ τὸν θάνατο τῆς μητέρας του). Τὰ σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. δὲν ἔχουν καταληκτικὲς διατυπώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα: “Σὲ ἀσπάζομαι λοιπὸν ἐγκαρδίως προσαγορεύων τὴν Κυρίαν Ἀγλαΐαν...”. Ἡ μοναδική ἐπιστολή τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. ποὺ σώζεται στὸ καθαρό (βλ. πιὸ κάτω, σ. 28, ἐπιστ. ἀρ. 14) ἔχει, πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφή, τὴ διατύπωση: “ὁ ἀδελφός Σου”. Ἀπὸ τὴ δική του πλευρά, ὁ Δ. Β. συνδυάζει τοὺς τύπους ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἀρχιερατικὴ ιδιότητα τοῦ Ἀ. Λ. μὲ προσαγορεύσεις ποὺ ἐκφράζουν τὰ προσωπικὰ αἰσθήματά του. Ὅλες οἱ ἐπιστολές του ἀρχίζουν: “Σεβασμιώτατε δέσποτα καὶ φίλτατε ἀδελφέ”. Ἡ πρώτη ἐπιστολή του λήγει μὲ τὴ φράση: “Ἐγὼ δὲ ἀσπαζόμενος τὴν δεξιάν Σας, μένω τῆς Σῆς σεβασμιότητος κατὰ πνεῦμα υἱὸς καὶ ἀδελφὸς ἐν ἀγάπῃ”. Στὴ δεύτερη καὶ στὴν τρίτη ἡ διατύπωση εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴ θέση τοῦ “Σᾶς” ἔχει μπεῖ “Σοῦ”. Στὶς ὑπόλοιπες ἡ διατύπωση εἶναι ἀπλούστερη: “Ἀσπαζόμενός Σε μένω...”.

Ἡ ἀδελφικὴ φιλία τῶν δύο ἀλληλογράφων ἐκδηλώνεται καὶ οὐσιαστικά: διὰ μέσου τῶν θεμάτων ποὺ θίγουν, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ

⁴ Λεσβιακαὶ σελίδες, μέρος δεύτερο, Βίος καὶ ἔργα Δημητρίου Ν. Βερναρδάκη, 1909, σ. 63, σημ. 1.

Δ. Β. ἀπὸ τὴν ἔδρα του (1869), ὅταν, ἔχοντας ἀποσυρθεῖ στὴ Μυτιλήνη, ἀντιμετωπίζει οἰκονομικὲς δυσχέρειες καὶ κατατρύχεται ἀπὸ ἄγχος.

Στὸ σύνολό της αὐτὴ ἡ ἀλληλογραφία περιέχει εἰδήσεις καὶ γιὰ τοὺς δύο ἀλληλογράφους, καθὼς καὶ γιὰ τρίτους· ἐπίσης γιὰ διάφορα γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Ἐδῶ δημοσιεύω μερικὲς περικοπὲς ποὺ ἀφοροῦν στὸν Δ. Β. Αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ ἐπιβάλλεται πρῶτιστα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχει τοῦτο τὸ δημοσίευμα μία θεματικὴ ἐνότητα. Συνέργησαν ὁμως καὶ ἄλλοι λόγοι: ὅσα μὲν ἀφοροῦν στὰ κατὰ τὸν Ἀ. Λ. φωτίζονται καλύτερα καὶ λεπτομερέστερα ἀπὸ ἄλλα κείμενα τοῦ ἀρχείου του· ὅσα δὲ ἀφοροῦν σὲ τρίτους δὲν εἶναι σημαντικά. Οἱ μνεῖες τρίτων ἔχουν ἀξία ὡς μαρτυρίες γιὰ τὸν κύκλο των προσώπων, μέσα στὸν ὁποῖο κινοῦνται οἱ δύο ἀλληλογράφοι⁵.

5. Στὰ δημοσιευόμενα ἀποσπάσματα ἀναφέρονται πολλὰ πρόσωπα. Παραθέτω τὰ ὀνόματά τους κατ' ἀλφαβητικὴ τάξη, παραπέμπω ἐντὸς παρενθέσεως στὸν αὐξοντα ἀριθμὸ τῶν ἐπιστολῶν, στίς ὁποῖες γίνεται μνεῖα τους, καὶ προβαίνω σὲ ταύτισή τους.

Ἀθανάσιος (10) = Ἀθανάσιος Βερναρδάκης, ἀδελφὸς τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη.

Ἀσώπιος (4) = Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, λόγιος.

Βακαλόπουλος (11) = Ἀναφέρεται ὡς πρόσωπο ποὺ παρασημοφορήθηκε ἀναξίως.

Βασιάδης (16) = Κωνσταντῖνος (Ἡρακλῆς) Βασιάδης, λόγιος, ἔδρασε κυρίως στὴν Κωνσταντινούπολη.

Βενιζέλος (4) = Θεόδωρος Βενιζέλος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Βίμπος (2) = Θεόκλητος Βίμπος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας καὶ Κυνουρίας

Βλάχος (12, 23) = Ἀγγέλос Βλάχος, διπλωμάτης, Ὑπουργός, λόγιος.

Βότσαρης (10) = Δημήτριος Μάρκου ἢ Δημήτριος Νότη Μπότσαρης; Καὶ οἱ δύο ἦσαν ἀξιωματικοὶ καὶ διετέλεσαν ὑπουργοί.

Βρυέννιος (16) = Φιλόθεος Βρυέννιος, λόγιος, Καθηγητὴς Σχολῆς Χάλκης, Ἱεράρχης Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Βυζάντιος Ἀναστάσιος (23) = δημοσιογράφος.

Γρηγόριος (11) = ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ὁ 5'.

Δημητρός (18, 19, 20, 21) = ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης.

Δρόσος (17) = Δημήτριος Δρόσος, Ὑπουργός.

Ζαήμης (11) = Θρασύβουλος Ζαΐμης, Ὑπουργός καὶ Πρωθυπουργός.

Θερειανός (1) = Διονύσιος Θερειανός, λόγιος.

Ἰγνάτιος Ἡπικράτης (17, 21) = Γραμματέας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος.

Ἰγνάτιος Ζερβόπουλος (14) = Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται ὅτι θὰ εἶναι μέλος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1872.

Καλιφουρνᾶς (21) = Δημήτριος Καλλιφρονᾶς, Δήμαρχος Ἀθηναίων, Ὑπουργός, Πρόεδρος τῆς Βουλῆς.

Καλλιγᾶς (4) = Παῦλος Καλλιγᾶς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, πολιτικός, λόγιος.

Καλλίνικος (6) = Καλλίνικος Καστόρχης, Ἀρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος καὶ Λοκρίδος.

Καλογεράς (16, 20) = Νικηφόρος Καλογεράς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Κανελλίδης (11, 23) = Πέτρος Κανελλίδης, δημοσιογράφος.

Καραμίτσας (1) = Γεώργιος Καραμήτσας, ἱατρός, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Οί περικοπές που ακολουθούν προσφέρουν νέα στοιχεία σχετικά με τον Δ. Β. κατά τα έτη 1866-1875. Η έλλειψη εκ μέρους μου συστηματικής ένασχολήσεως με γεγονότα της λεγομένης μικρής ιστορίας εκείνων των χρόνων με υποχρεώνουν να περιορισθώ σε μία γενική πλαισίωση των περικοπών με υπόμνηση μερικῶν γνωστῶν πληροφοριῶν για τον Δ. Β., εκείνων που χρειάζονται για να βοηθήσουν στην κατανόηση των διαμειβομένων από τους ἀλληλογράφους.

Ο Δ. Β. ἐμφανίσθηκε πρώτα ὡς ποιητής ἐπυλλίων καὶ τραγωδιῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς συγγραφέας ἐριστικῶν φυλλαδίων. Τὸ 1854 δημοσίευσε τὴν

Κλεόβουλος (11, 12) = Μητροπολίτης Καισαρείας.

Κόκκινος (1, 13, 23) = Ἐμμανουὴλ Κόκκινος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, Πρύτανης.

Κολλιᾶτσος (2) = [Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται νὰ ἦταν θεολόγος].

Κόμνος (11, 12, 13) = Σπυρ. Κόμνος, Διευθυντὴς τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης.

Κοντόσταυλος (10) = Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος, Ὑπουργός.

Κουμανούδης (4) = Στέφανος Κουμανούδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.

Κουμουνδοῦρος (9, 10, 11, 12) = Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, Πρωθυπουργός.

Κυπριανός (1) = Ἀριστείδης Κυπριανός, Γυμνασιάρχης, συγγραφέας.

Λιμβρίτης ἢ Λιμπρίτης (17, 23) = Πιθανώτατα ὁ Φραγκίσκος Λιμπρίτης, διδάσκαλος ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς; [Φαίνεται πρόσωπο με ἐπιρροή].

Μογίλλας (10) = Ρῶσος θεολόγος τοῦ 17ου αἰῶνα, Μητροπολίτης Κιέβου.

Νάκης (20) = Βιβλιοπώλης;

Οἰκονομίδης (4) = Βασίλειος Οἰκονομίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Οἰκονόμου (10) = Κωνστ. Οἰκονόμος, θεολόγος.

Ὅρφανίδης (4) = Θεόδωρος Ὅρφανίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ποιητής, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.

Πανταζῆς (21) = Δημήτριος Πανταζῆς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ποιητής, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.

Πανταζίδης (1) = Ἰωάννης Πανταζίδης, φιλόλογος.

Παπαδόπουλος (15) = Γρηγόριος Παπαδόπουλος, λόγιος, τμηματάρχης Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἰδρυτὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου.

Παράσχος (12) = Ἀχιλλεὺς Παράσχος, ποιητής.

Παρθένιος (1) = Παρθένιος Ἀκύλλας, διάκονος τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ἔπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, συγγραφέας τοῦ ἔργου Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλέξανδρος Λυκούργος ἐν Ἀγγλίᾳ κατὰ τὸ 1870, 1901.

Παυλίδης (11) = Παναγιώτης Παυλίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Πετμεζᾶς (11, 12) = Ἀθανάσιος Πετμεζᾶς, Ὑπουργός.

Πλάτων (10) = Μητροπολίτης Μόσχας.

Σαράβας (9) = Δημήτριος Σαράβας, Ὑπουργός.

Στούρτζας (10) = θεολόγος.

Φιλίππου (4) = Φίλιππος Ἰωάννου, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, λόγιος.

Φιντικλῆς (4) = Σπυρίδων Φιντικλῆς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Χριστόπουλος (4, 10) = Ἀθαν. Χριστόπουλος, Ὑπουργός Παιδείας.

Γραμνομαχία, ἐπύλλιον ἡρωϊκο-κωμικόν. Τὸ ἐπόμενο ἔτος ἔθεσε σὲ κυκλοφορία τὸ *Τρωγάλιον* τοῦ δοκησισόφου, μὲ τὸ ὅποιο ἀναμείχθηκε στὴν ἔριδα γιὰ τὰ «Σούτσεια». Μετὰ ἓνα ἔτος ἀκόμη, τὸ ἐπικολυρικό ποίημά του *Εἰκασία* τοῦ ἀπέφερε ἓνα βραβεῖο στὸν Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό καί, ἔμμεσα, μία υποτροφία γιὰ σπουδές στὴ Γερμανία. Ἡ τραγωδία *Μαρία Δοξαπατρῆ*, ποὺ ὑποβλήθηκε τὸ 1857 πιθανώτατα στὸν ἴδιο ποιητικό διαγωνισμό, δὲν ἄρесе στὴν ἐπιτροπή. Ὁ Δ. Β. ἐπέκρινε τοὺς κριτές του. Ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος πῆρε τὸ μέρος τους. Ὁ Δ. Β. περιέλαβε καὶ αὐτὸν στοὺς στόχους ποὺ ἐπληξε μέσα στὰ προλεγόμενα τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς *Μαρίας Δοξαπατρῆ*, Μόναχο, 1858. Τὴν ἴδια τύχη εἶχε τὸ 1860 ἡ νέα τραγωδία του *Οἱ Κυψελίδαι* μὲ συνέχεια ἐπίσης τὴν ἐπίθεση τοῦ Δ. Β. ἐναντίον τῶν εἰσηγητῶν. Ὡστόσο, τὰ γοῦστα τῶν Ἀθηναίων λογίων ποὺ ἀπέρριπταν τὰ ἔργα τοῦ Δ. Β. δὲν τὰ συμερίζονταν ἄλλοι καλλιεργημένοι καὶ ἔμπειροι ἄνθρωποι.

Ὁ Δ. Β. διορίσθηκε τὸ 1861 ἑκτακτος καθηγητῆς τῆς Γενικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Στις 20 Ἰανουαρίου τοῦ 1862 ἔξεφώνησε τὸν εἰσιτήριο λόγο του, τὸν ὅποιο καὶ ἔξετύπωσε σὲ φυλλάδιο. Ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Δ. Β. σχολικῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς*, τὸ 1865, καὶ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου *Ἐγχειρίδιον Γενικῆς Ἱστορίας*, τὸ 1867, ξεσήκωσαν θύελλα ἐπιθέσεων. Ἐναντίον τῆς πρώτης δημοσιεύθηκαν πάνω ἀπὸ 140 ἄρθρα σὲ διάφορες ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες μὲ ἀποκορύφωμα τὴν τεσσαρακοντάστηλη διατριβὴ τοῦ Θεαγένη Λιβαδά στὴν *Κλειῶ* τῆς Τεργέστης, τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ἦταν διευθυντής. Ὁ Δ. Β. ἀντεπεξῆλθε ἐναντίον τοῦ τελευταίου μὲ τὸ φυλλάδιο *Ὀλίγαι λέξεις εἰς ἀπάντησιν τῆς ἐπικρίσεως*, ἣν συνέγραψε κατὰ τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς μου καὶ τῶν ὕβρεων αἷς ἐφιλοτέχνησε κατ' ἐμοῦ ὁ Κ. Θεαγένης Λιβαδάς, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας, συντάκτης τῆς *Κλειοῦς καὶ Σχολάρχης* τῆς ἐν Τεργέστη *Ἑλληνικῆς Σχολῆς* ὑπὸ Δ. Ν. Βερναρδάκη, Τεργέστη, 1866, σελ. 135. Τότε μπῆκε στὴν κονίστρα ἐναντίον τοῦ Δ. Β. ὁ Διονύσιος Θερεϊανός, γράφοντας σειρὰ ἐβδομαδιαίων ἐπιφυλλίδων στὴν *Κλειῶ*. Σ' αὐτὲς ἀπάντησε ὁ Δ. Β. ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς ἐφημερίδας *Ἀλήθεια*. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Ἀ. Λ. ποὺ διασώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ δεύτερου ἔχει γραφεῖ στὸν ἐνδιάμεσο χρόνο, ἀφοῦ τοῦ ἀνακοινώνει τὶς γνώμες διαφόρων φίλων γιὰ τὴν τακτικὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ἀπέναντι στὴν ἐπίθεση τοῦ Θερεϊανοῦ καὶ τοῦ ζητάει καὶ τὴ δική του (βλ. πιὸ κάτω, σ. 17). Ἡ πρώτη παράγραφος τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Δ. Β. εἶχε ὀχλήσεις καὶ ἀπὸ μερικοὺς φοιτητές. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτοὶ ἐπηρεάζονταν ἢ καὶ παρακινουῦνταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ συνέτασσαν ἢ ἐνέπνεαν τὶς πολυάριθμες ὀξύτατες ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Δ. Β. ἀπὸ τὶς στήλες ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Ὡπως φαίνεται ἀπὸ

τὴν ἴδια παράγραφο, ὁ Δ. Β. δὲν εἶχε πάρει στὰ σοβαρὰ τὶς «ἀταξίες» τῶν φοιτητῶν, ἀφοῦ μᾶλλον χαριτολογεῖ γι' αὐτές. Στὴ συνέχεια ἐμφανίσθηκε ὡς ἐπικριτὴς τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς*, ἀλλὰ καὶ τοῦ *Ἑγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας*, ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη, ὁ πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς Κ. Κόντος, ποὺ ἔγινε πασίγνωστος γιὰ τὶς βίαιες ἐπιτιμήσεις τοῦ ἐναντίον κάθε λογίου ποὺ δὲν ἀττίκιζε (καὶ ποὺ δὲν εἶχε τὰ ἴδια μ' αὐτὸν κριτήρια γιὰ τὸ τί ἦταν ἀττικό) μὲ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸν *Λόγιο Ἑρμῇ* καὶ στὴ *Μέριμνα*. Ἀνώνυμοι συγγραφεῖς συνέταξαν τὸν λίβελλο *Ὁ Λύχνος ἐπὶ τὴν Λυχνίαν*, 1867, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορες γραμματικὲς ἔκαμαν καὶ ἱστορικὲς παρατηρήσεις. Ὁ Δ. Β. ἀπάντησε ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ *Μέλλοντος* ἔπειτα ἀνατύπωσε καὶ συμπλήρωσε αὐτὰ τὰ δημοσιεύματα σ' ἓνα φυλλάδιο, χωρὶς ὄνομα συγγραφέα, μὲ τίτλο *Σύντομος ἀπάντησις εἰς τὰς μωροσόφους ἐπικρίσεις τῆς Μεριμνῆς καὶ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ καὶ εἰς τὸν λίβελλον Ὁ Λύχνος ἐπὶ τὴν Λυχνίαν ὑπὸ * * **, Ἀθήνα, 1868⁶. Καμμία ἀπήχηση τῶν συγκρούσεων τοῦ 1867 καὶ τοῦ 1868 δὲν ἀπαντᾷ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Δ. Β. μὲ τὸν Ἀ. Λ. ποὺ σώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ δεύτερου. Παρὰ τὶς ἐπιθέσεις, ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς* εἶχε μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία, ἀφοῦ διατέθηκαν 4.000 ἀντίτυπά της. Γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Ἑγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας* τοὺς πρώτους μῆνες ἀπὸ τὴν ἔκδοσή του ὑπάρχουν πληροφορίες σὲ περικοπὴ τῆς ἑκτῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Α. Λ. (βλ. πιὸ κάτω, σ. 18).

Θὰ χρειάζονται δεκάδες σελίδων, γιὰ νὰ συνοψίσω κατὰ κατηγορίες καὶ νὰ κρίνω τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ ἠθικὰ ὄπλα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ ἐπικριτὲς τοῦ Δ. Β. καὶ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ ἀμυνομένου. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεῖ καὶ ἴσως εἶναι σκόπιμο νὰ μὴν περιορισθεῖ στὴν περίπτωσι τοῦ Δ. Β., ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθεῖ σ' ὅλα τὰ ἀνάλογα φαινόμενα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Εἶναι ἄξιο σημειώσεως ὅτι καὶ ὁ Ἀ. Λ. ὑπῆρξε στόχος ἐπιθέσεων, στὶς ὁποῖες ἀπῆντησε μὲ σθεναρότητα. Καὶ οἱ δύο ἐπικρινόμενοι ἐκπροσωποῦν δημιουργικὲς δυνάμεις καὶ ἀνανεωτικὰ ρεύματα, ἐνῶ οἱ ἐπικριτὲς τοὺς εἶναι τυπολάτρες, στεῖροι, ἀλλὰ καὶ ἐπιρρεπεῖς στὴ συκοφαντία, στὴ δημοκοπία καὶ στὶς χυδαῖες ὑβρεῖς· μερικοὶ ὑστεροῦν σὲ μόρφωση καὶ ἐπικρίνουν τὰ ὀρθά. Ἡ ἐμφάνισι τῶν πρώτων στὸν πνευματικὸ στίβο ἀπειλεῖ τὴν ἐπιρροή

6. Σ' αὐτὸ τὸ φυλλάδιο, ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης ἀναφέρεται σὲ περιστατικὰ ἐνδεικτικὰ τῆς φιλίας του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργο, καθὼς καὶ στὴ σύμπτωσι τῶν ἀντιδράσεων τοὺς ἐναντι τοῦ Κωνσταντίνου Κόντου, ὅταν τὸν συνάντησαν γιὰ πρώτη φορὰ, ὡς Διευθυντὴ τῆς Σχολῆς Σάμου. Μαρτυρίες γιὰ τὶς στενὲς σχέσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου καὶ τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη ἀπαντοῦν ἐπίσης στὸ φυλλάδιο τοῦ Παναγιώτη Ρομπότη, *Ἀπάντησις εἰς τὶνα τῶν τοῦ Ἱερομνήμονος*, καθὼς καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Μ. Ἱ. Μιχαηλίδη (βλ. σημ. 2), στὴ σελ. 60.

τῶν δευτέρων, ἐφ' ὅσον εἶναι ἤδη φθασμένοι, ἢ τῇ σταδιοδρομῇ τῶν ὁμοίων τους, πού δὲν ἔχουν καταλάβει ἀκόμη θέσεις. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Δ. Β. ὡς συγγραφέα θεατρικῶν ἔργων πού ἄρχιζαν νὰ παίζονται μὲ μεγάλη προσέλευση θεατῶν καὶ ὡς πανεπιστημιακοῦ δασκάλου πού δίδασκε μὲ σαφήνεια καὶ κομψότητα προκάλεσε καὶ φθόνο καὶ φόβους. Ἡ δημοσίευση τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς* καὶ τοῦ *Ἐγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας* ἀποτέλεσε ἀπειλή γιὰ τὰ κέρδη πού ἀποκόμιζαν δύο ἄνθρωποι πού εἶχαν μονοπωλήσει τὴ διάθεση ἀντιστοίχων σχολικῶν βιβλίων.

Οἱ περικοπές πού ἀκολουθοῦν προσφέρουν νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν Δ. Β. κατὰ τὰ ἔτη 1866-1875. Ἐκείνες τῶν ἐπιστολῶν πού ἀντάλλαξαν οἱ δύο φίλοι μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Δ. Β. ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ θέση του καὶ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὸ 1869, εἶναι πέντε φορές ἐκτενέστερες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῶν προγενέστερων ἐπιστολῶν. Ἐπὶ πλέον εἶναι πολὺ πιὸ πλούσιες σὲ πληροφορίες, καὶ μάλιστα σὲ πληροφορίες πού δὲν ἔχουμε ἀπὸ ἔντυπα. Ἀκόμη καὶ τὸ εἶδος τῶν πληροφοριῶν ἀλλάζει, καθὼς παύει ὁ ἀπόηχος τῶν ἀντεγκλήσεων διὰ τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν φυλλαδίων καὶ ἀκούγονται οἱ ἐκμυστηρεύσεις τοῦ Δ. Β. καὶ οἱ ἀποκρίσεις τοῦ Ἀ. Λ. Ὁ Δ. Β. αἰσθάνεται βαρύντατα προσβεβλημένος ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν “Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως” μετὰ τὴν παραίτηση πού τοῦ ὑπέβαλε καὶ ἐπεκτείνει τὴν εὐθύνη στὴν ὅλη κυβέρνησι, ἀκόμη σὲ κάθε ἐλληνικὴ κυβέρνησι (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ὁ Ἀ. Λ. τὸν παρηγορεῖ ὅτι γρήγορα θὰ ἀνακληθεῖ στὴ θέση του ἢ θὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα μὲ ἄλλο τρόπο (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἄλλοι φίλοι ἐνεργοῦν, ὥστε ὁ Δ. Β. νὰ ἀποζημιωθεῖ ἠθικὰ μὲ ἓνα παράσημο καὶ μὲ τὸ διορισμὸ του στὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης (ἐπιστ. ἀρ. 11, 12, 13, 22)⁷. Ὁ Δ. Β. εἶχε διατυπώσει στὸν Ἀ. Λ. τὸ παράπονό του ὅτι δὲν εἶχε παρασημοφορηθεῖ (ἐπιστ. ἀρ. 12)· ὅταν ὁμως πληροφορήθηκε ὅτι τοῦτο μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἔγραψε στὸν Ἀ. Λ. ὅτι δὲν ἤθελε παράσημο,

7. Στὸν φάκελο ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο, πού ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν Πρωθυπουργός, ὑπάρχει πρόχειρο σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ πρώτου πρὸς τὸν δεύτερο (ἔτος 1871, χωρὶς ἡμερομηνία) καὶ ἀπάντησι τοῦ δευτέρου πρὸς τὸν πρώτο (16 Ὀκτωβρίου 1871). Σ' αὐτὰ τὰ κείμενα γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς παρασημοφορίας τοῦ Δ. Βερναρδάκη. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος γράφει σχετικῶς “Ἐλυπήθην ἰδὼν ὅτι, ἐν ᾧ ἐπαρασημοφορήθησαν ὁ Βλάχος καὶ ὁ Παράσχος διὰ τὰ ποιητικὰ αὐτῶν ἔργα, ἐλησμονήθη ὁ φίλος ἡμῶν Βερναρδάκης, ὅστις ὁμολογουμένως εἶναι ὁ κορυφαῖος τῶν νῦν ποιητῶν μας. Ἀφ' οὗ μάλιστα δὲν κατωρθώθη νὰ ἀνακληθῇ εἰς τὴν θέσιν του, δίκαιον ἦτο ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας ὑμῶν νὰ ἱκανοποιηθῇ διὰ τῆς τιμῆς ταύτης”. Ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ προκειμένου: “Περὶ δὲ τῆς τοσοῦτον δικαίας σταυροφορίας τοῦ Κυρίου Δημητρίου Βερναρδάκη ἐγένετο ἤδη πρὸ τῆς ὑμετέρας ἐπιστολῆς φροντίς”.

γιατί τὸ εἶχαν πάρει ἀνάξιοι, γιατί ἡ βράβευση τῶν ποιητῶν δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ κυβερνήσεις, ἀλλὰ ἀπὸ πνευματικὰ ἰδρύματα καὶ γιατί ἡ κυβέρνηση εἶχε ἄλλους τρόπους γιὰ νὰ τὸν ἀποζημιώσει (ἐπιστ. ἀρ. 11). Ὅσο γιὰ τὸν διορισμό του στὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης, τὸν ἤθελε πολὺ ἔθετε ὁμως ὄρους· ὑποψιαζόταν δὲ ὅτι ὁ Ὑπουργὸς ἔδινε ὑποσχέσεις χωρὶς νὰ ἔχει σκοπὸ νὰ τὶς τηρήσει (ἐπιστ. ἀρ. 11, 22).

Ἐνδεχόμενος διορισμὸς τοῦ Δ. Β. ὡς ἐφόρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, πέραν τῆς ἠθικῆς σημασίας της, θὰ τὸν ἀπάλλασσε ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ στενοχώρια στὴν ὁποία περιῆλθε καὶ θὰ τοῦ ἔδινε τὸ μέσο νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα. Ὁ Δ. Β. εἶχε στὴ Μυτιλήνη ἓνα κτῆμα, τὴν Ἀχλαδερή. Γνώστης τῶν πραγμάτων μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ κτῆμα εἶχε ἔκταση 5.000 στρεμμάτων, κατὰ τὰ 4/5 ὁρεινῶν. Φαίνεται ὁμως ὅτι καὶ τὰ πεδινὰ τμήματά του δὲν ἦταν ἀξιοποιημένα, γιατί ὁ Δ. Β. ἀντιμετώπισε ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀργότερα οἰκονομικὲς δυσχέρειες (ἐπιστ. ἀρ. 9, 19). Γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτές, ὁ Δ. Β. σκέφθηκε στὴν ἀρχὴ νὰ ζητήσῃ ἓνα μαικήνα, ὁ ὁποῖος νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἔκδοση μιᾶς *Γενικῆς Ἱστορίας* 15-16 τόμων, ποὺ θὰ ἔγραφε ὁ Δ. Β. χρησιμοποιώντας τὴν ὕλη τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων του καὶ τοὺς καρποὺς νέων μελετῶν του σὲ μία γερμανικὴ πανεπιστημιακὴ πόλη (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ἐπειτα ὁ Δ. Β. ἐπιδόθηκε στὴ συγγραφὴ σχολικῶν βιβλίων ἱερᾶς ἱστορίας καὶ κατηχήσεως, παίρνοντας μέρος σὲ διαγωνισμό ποὺ εἶχε προκηρύξει τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Ἀ. Λ. τοῦ δάνεισε κατάλληλα βοηθήματα καὶ προθυμοποιήθηκε νὰ ἐπιφέρει διορθώσεις στὰ χειρόγραφα. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔγινε δυνατόν: ἡ προθεσμία γιὰ τὴν ὑποβολὴ τῶν χειρογράφων ἦταν σύντομη, ὁ Δ. Β. ἐργάσθηκε μὲ μεγάλη βιασύνῃ καὶ δὲν εἶχε καιρὸ οὔτε νὰ ἐπιθεωρήσῃ τὰ κείμενα ποὺ ἀντέγραψαν ἡ γυναίκα του, ἡ ἀδελφὴ του καὶ ἡ γυναικαδέλφη του. Τὰ χειρόγραφα ἔφθασαν στὸ Πατριαρχεῖο ἐκπρόθεσμα. Ὡστόσο ἡ Ἐπιτροπὴ τὰ δέχθηκε καὶ τα ἐνέκρινε κατὰ πλειοψηφία, μὲ τὸν ὅρο νὰ διορθωθοῦν τὰ σφάλματα ποὺ ἐπισήμανε (ἐπιστ. ἀρ. 10). Ὁ Ἀ. Λ. εἶδε τὶς παρατηρήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξέφερε κρίσεις ἐπ' αὐτῶν (ἐπιστ. ἀρ. 12)· συνάμα ὑπέδειξε διορθώσεις σφαλμάτων ποὺ εἶχαν διαφύγει τὴν προσοχὴ τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐπανάλαβε τὴν ἀνάγκη νὰ δεῖ τὰ χειρόγραφα, πρὶν σταλοῦν στὸ τυπογραφεῖο (ἐπιστ. ἀρ. 12). Τὰ δύο βιβλία (*Ἱερὰ Κατήχησις* καὶ *Ἱερὰ Ἱστορία*) κυκλοφόρησαν τὸ 1872. Ἐπίσης συντάχθηκαν καὶ κυκλοφόρησαν συνοπτικότερες μορφές τους. Ὁ Ἀ. Λ. ἐνέργησε στὴ συνέχεια, ὥστε τὰ ἴδια βιβλία νὰ ἐγκριθοῦν καὶ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἑλλάδος, γιὰ νὰ εἰσαχθοῦν καὶ στὰ σχολεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους (ἐπιστ. ἀρ. 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20) καὶ ὑπέδειξε διορθώσεις γιὰ τὴ δεύτερη ἔκδοση (ἐπιστ. ἀρ. 16, 17).

Τὸ θέμα τῆς ἐπανόδου τοῦ Δ. Β. στὴν Ἀθήνα, ἐπανερχεταὶ συχνὰ στὴν ἀλληλογραφία. Ὁ Ἀ. Λ. ἐκφράζει ἔντονα τὴ λύπη του γιὰ τὴν ἀπομόνωση

Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος.
Χαλκογραφία πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *The Graphic*
τὸ 1870 κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Λυκούργου στὴν Ἀγγλία.

τοῦ φίλου του στὴ Μυτιλήνη, ὅπου χάνεται τὸ τάλαντό του (ἐπιστ. ἀρ. 12, 18). Ὁ Δ. Β. δὲν ὁμολογεῖ πάντα τὴν ἐπιθυμία του, ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ αὐτὴ γίνεται σαφέστερη μαζὶ μὲ τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὴν οἰκονομικὴ στενοχώρια του καὶ τὸν φόβο ὅτι λησμονήθηκε καὶ πέθανε πνευματικὰ (ἐπιστ. ἀρ. 19, 22).

Ὡστόσο μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ Δ. Β. συνέταξε τὴν *Εὐφροσύνη* (παίχθηκε λίγο αργότερα, το 1876), γιὰ τὴν ὁποία ὁμως δὲν γίνεται λόγος στὴ σωζόμενη ἀλληλογραφία.

Στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Δ. Β. στὴ Μυτιλήνη, οἱ δύο φίλοι συναντήθηκαν δύο φορές. Ὁ Ἀ. Λ. ἀποβιβάσθηκε στὴ Μυτιλήνη καὶ φιλοξενήθηκε στὴν Ἀχλαδερὴ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1870 ταξιδεύοντας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου πῆγε κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Ἀγγλία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἰκάζεται ἐπίσκεψη τοῦ Δ. Β. στὸν Ἀ. Λ. στὴ Σῦρο ἀπὸ περικοπὴ ἐπιστολῆς (ἀρ. 12): «μοὶ ἔλεγες ἐσχάτως ἐνταῦθα».

* * *

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

1

Πρώτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 13 Σεπτ. 1866.

Ἀσμενος ἐκομισάμην παρὰ τοῦ αἰσίως ἐνταῦθα φθάσαντος Παρθενίου τὴν ἀπὸ 10 Σεπτεμβρίου ἐπιστολήν Σου. Οὐ μόνον δὲ ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς ὑπῆρχεν ἡδίστη καὶ εὐφρόσυνη δι' ἐμὲ καὶ παρήγορος, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ μόνη ἡ θέα τοῦ Παρθενίου μοὶ ἀνεπόλησεν ἀμέσως τὴν εὐφρόσυνην καὶ πλήρη χαρὰς παρὰ σοὶ διαμονήν μου μετὰ τοσαύτης βίας, ὥστε παρευθὺς ἀπεφάσισα νὰ συνοδεύσω τὸν Παρθένιον ἐρχόμενος καὶ ἐγὼ εἰς Σῦρον. Καὶ δὴ καὶ ἀνεκοίνουν τὸν σκοπὸν μου εἰς τοὺς φίλους μου, οἵτινες ὁμως ἅπαντες ἀνεξαιρέτως μὲ ἀπέτρεψαν, εἰπόντες ὅτι ἡ ἀπουσία μου αὕτη, καθ' ὃν χρόνον μέλλουσιν ὁσονούπω ν' ἀρχίσουν τὰ μαθήματα, θέλει χρησιμεύσῃ ὡς νέα ἀφορμὴ κακολογίας καὶ ραδιουργιῶν. Ἰδίως δὲ ὁ Κόκκινος μὲ ἀπέτρεψεν ἐπιμόνως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐγὼ ἀπεφάσισα ἐπὶ τοῦ παρόντος μὲν νὰ μένω, νὰ περιμένω δὲ τὴν πρώτην κατὰ τὰ Χριστούγεννα εὐκαιρίαν διὰ νὰ σπεύσω πρὸς Σε. Εἴθε οἱ μαθηταὶ νὰ μοῦ κάμουν καμμίαν ἀταξίαν, καὶ τότε καὶ πρὸ τῶν Χριστουγέννων ἀκόμη θὰ μὲ ἔχῃς αὐτοῦ· ἀλλὰ δὲν τὸ πιστεύω.

.....

Ἐπειδὴ δὲ ὁ λόγος περὶ Τεργέστης, Σοὶ λέγω ὅτι τὰ μὲν ἐπίλοιπα ἄρθρα τῆς ἐπικρίσεως τοῦ Θερεϊανοῦ ὀλίγιστοι ἀνεγίνωσκον ἐνταῦθα, ἀλλὰ τὰ τελευταῖα, ἐν οἷς μὲ ἐξελέγχει δῆθεν λογοκλοποῦντα, ἐκίνησαν τὴν περιέργειαν πλειόνων· ὅθεν καὶ τινες μὲν τῶν φίλων μου, οἷον Καραμίτσας καὶ Κυπριανός, μὲ ἀποτρέπουσι νὰ κάμω ἀπάντησιν τινα, ἄλλοι δέ, οἷον ὁ Πανταζίδης, μὲ προτρέπουσι λέγοντες ὅτι εἶνε ἀνάγκη νὰ καταδειχθῶσιν αἱ ψευδολογίαι καὶ ἡ κακὴ πίστις τῶν περὶ τὴν Κλειώ,⁸ διότι ἄλλως καὶ τώρα οἱ ἐχθροί μου θέλουσι διακωδωνίσῃ τὸ πρᾶγμα, καὶ ἀκολούθως θέλουσι μοὶ τὸ κοπανίζῃ καθ' ἡμέραν. Τί φρονεῖς περὶ τούτου; Εἰ γὰρ νομίζω ὅτι δύναμαι νὰ γράψω σύντομον ἀπάντησιν ἀπευθυνομένην κυρίως ὄχι εἰς τὸν Θερεϊανόν, ἀλλ' εἰς τοὺς ὑποβάλλοντας αὐτῷ εὐτ...⁹ τὰ φρύγανα, ἐν ἧ νὰ καταδείξω τὴν κακὴν πίστιν καὶ τὴν ψευδολογίαν των, δι' ὃ καὶ ἔγραψα ἤδη εἰς τὸν Βυζάντιον ζητῶν καὶ αὐτοῦ τὴν γνώμην.

2

Πρώτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Ἰδιόγραφο σχέδιο. Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία, ἀλλὰ μὲ χρονολογία 1866.

... Ὡς ἐκ τῶν φροντίδων μου καὶ τῆς βίας ἐλησμόνησα νὰ σοὶ δώσω τὰς περὶ πειρασμοῦ ἐξηγήσεις τῶν ἐρμηνευτῶν. Πλὴν ἐρώτησον τὸν Κολιάτσον ἢ τὸν Βίμπον καὶ αὐτοὶ θὰ σοὶ εἴπωσι. Φρόντισον δὲ ἀμέσως εἰς τὸ πρῶτον μάθημα νὰ διαψεύσῃς τοὺς συκοφάντας.

3

Τέταρτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Ἀθήνα, 23 Μαΐου 1867.

... Εἶχομεν μακροτάτην συνομιλίαν¹⁰ ἐν τῷ Ὑπουργείῳ περὶ Ἀκαδημίας, καθ' ἣν ὁ κλητὴρ εἶχε διαταχθῇ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ εἰς κανένα τὴν εἰσόδον· ... Ἐκαμα πολλὰς παρατηρήσεις, ἅς ἀπάσας σχεδὸν ἀπεδέχθη· ἀλλὰ τὸ προσωπικὸν φοβοῦμαι ὅτι θὰ καταστρέψῃ τὸ πρᾶγμα...

8. Οἱ τίτλοι ἐφημερίδων, περιοδικῶν καὶ συγγραμμάτων γράφονται μὲ πλάγια, μολονότι στὰ πρωτότυπα τῶν ἐπιστολῶν γράφονται μὲ πεζά.

9. Φθαρμένο.

10. Μὲ τὸν Ὑπουργό.

4

Πέμπτη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 30 Μαΐου 1867.

... Εἰς τὸν Χριστόπουλον εἶπα τὰ δέοντα ἅπαξ ἤδη περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τῆς Τήνου... Περί τῆς Ἀκαδημίας εἶπομεν πολλά· εἰς πολλά μὲ ἤκουσεν ἄλλ' εἰς πολλά καὶ ὄχι. Προσεκάλεσεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ἐν πλῆθος ἀνθρώπων 15-16 Βενιζέλον, Καλλιγᾶν, Θ. Ὀρφανίδην κ.λπ. κ.λπ. Φαντάσου. Ἐξελέχθη ἐπιτροπή, ἵνα συντάξῃ κανονισμόν. Ἐγὼ παρέστησα εἰς τὸν Ὑπουργὸν καὶ εἰς ἄλλους τὴν ἀνάγκην ὅτι ἡ Ἀκαδημία πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς ὀλίγα πρόσωπα, τὸν Φιλίππου, Ἀσώπιον καὶ 4-5 ἄλλους. Ὡς φαίνεται, ἡ ἰδέα μου αὕτη ἔκαμεν εἴτε τὸν Ὑπουργὸν εἴτε ἄλλον ὑποβόλεα του, μὴ ἔχοντα τὴν πιθανότητα νὰ ἔμβῃ εἰς τὴν Ἀκαδ(ημίαν), νὰ ἀλλάξῃ τὸν ἀρχικὸν σκοπὸν του, καὶ αἰφνης σήμερον βλέπω ἐν τῷ ὑπουργικῷ ἐγγράφῳ ὄχι πλέον «Ἑλληνικὴν Ἀκαδημίαν», ἀλλὰ «φιλολογικὸν σύλλογον». Ἄς τὸν βράσουν καὶ ἄς πιοῦν τὸ ζουμί του. Ἐγὼ δὲν ἀνακατεύομαι. Θὰ περιμείνω μόνον νὰ ἴδω τὸ τέλος καὶ τότε θὰ σοὶ γράψω τί ἔτρεξε καὶ τί θὰ τρέξῃ. Ἐν τῇ προχθεσινῇ συνεδριάσει 4 κατεψήφισαν κατὰ τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Κουμανούδης, ὁ Β. Οἰκονομίδης, ὁ Φιντικλῆς καὶ ὁ Καλλιγᾶς· οἱ λοιποὶ ἐψήφισαν ὑπέρ. Διὰ μακρῶν καὶ ἐκτενῶς ἐλάλησαν κατὰ μὲν ὁ Καλλιγᾶς, ὑπέρ δὲ ἐγώ...

5

Ἑκτη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκοῦργο, Ἀθήνα, 26 Ὀκτ. 1867.

... Ἄλλα χρήματα παρὰ τὰ ἐκ Σύρου ἀκόμη δὲν ἔλαβον, εἰ καὶ ἐσκόρπισα τῇδε κάκεισε μέχρι τοῦδε περὶ τὰ 1200 ἀντίτυπα. Περιμένω χρήματα ἀπὸ Μυτιλήνῃν, Σμύρνην, Κέρκυραν, Κ/λιν καὶ ἄλλα μέρη, ἀλλ' ἀκόμη δὲν ἔλαβον. Ὡστε ἀκόμη οὔτε εἰς τὸν τυπογράφον οὔτε εἰς τὸν χαρτοπώλην ἐπλήρωσα τίποτε. Ὅταν συναχθῶσιν ἄρα τὰ ὑπολειπόμενα ἐν Σύρῳ, σπεῦσον νὰ μοὶ στείλῃς διὰ νὰ ἐξοικονομήσω ποσὸν τι διὰ τὸν τυπογράφον καὶ χαρτοπώλην. Εἰς τὸν δεύτερον τόμον δὲν ἐπροχώρησα ἀκόμη καὶ πρὸς τοῦτο περιμένω τὸν ἐξ Ἀλεξανδρείας ἄνεμον.

6

Δεύτερη ἐπιστολή Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.
Ἰδιόγραφο σχέδιο. Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία-χρονολογία.

... Τὰ κατὰ Σὲ ἔμαθον καὶ ἐκ τῶν ἐφημερίδων καὶ παρὰ τοῦ Καλλινί-

κου. Ὁ Ὑπουργός, μὴ τολμῶν νὰ προβῇ εἰς τὴν παῦσιν Σου, ἐπενόησε μετὰ τῶν φίλων του βεβαίως τὴν διακοπὴν τοῦ μισθοῦ, ὅπως Σὲ ἀναγκάσῃ νὰ παραιτηθῇς ὁ ἴδιος. Σὺ δέ, καλῶς ποιῶν, δὲν προήχθης ἐν τῇ δικαίᾳ Σου ἀγανακτήσει εἰς παραίτησιν, διότι ἄλλως ἤθελες ἐκπληρώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἐχθρῶν Σου. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὸ αὐτόσε ταξείδιόν μου, τὸ ἐπ' ἐμοὶ θέλω προσπαθήσῃ νὰ τὸ ἀποφύγω, τὸ μὲν χάριν οἰκονομίας, τὸ δὲ καὶ διότι δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἔλθω ἐκ τοῦ σύνεγγυς νὰ ἴδω τὰς ἀσχημίας τῶν κυβερνῶντων. Τούτου ἕνεκα θέλω γράψῃ προσεχῶς εἰς τινὰ τῶν αὐτόθι φίλων, τῶν πλησιαζόντων τὸν Ὑπουργόν, ἅν ἡ παρουσία μου δὲν εἶναι τόσο ἀναγκαία, νὰ μὴ ἔλθω. Τί λέγεις Σὺ περὶ τούτου;

7

Ἑβδομη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο.
Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία-χρονολογία.

... Ὁ Ὑπουργός πάλιν μ' ἐνθυμήθη. Προσεχῶς θὰ σοὶ γράψω λεπτομερῶς περὶ αὐτοῦ.

8

Ὀγδοη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 11 Ἰουλ. 1869.

... Εἶδον ἐκ τοῦ Προμηθέως καὶ τῆς Μερίμνης ὡς καὶ τοῦ Ἐθνοφύλακος, τὰς ὁποίας ἐφημερίδας ἔλαβον ἐξ Ἀθηνῶν τὴν νέαν ἑξαψιν τῆς κατ' ἐμοῦ μανίας τῶν ἐχθρῶν μου, ἥτις δὲν μ' ἐξέπληξεν ἐννοεῖται, ὡς χρονία καὶ γνωστοτάτη μοι λύσσα. Μοὶ γράφεις, ὅτι οἱ ἐχθροί μου διεγνώσθησαν ὅποιοι εἶνε καὶ μὲ ἐνθαρρύνεις νὰ ἔλθω εἰς Ἀθήνας. Τὸ κατ' ἐμὲ πολλὰ ὀλίγη ὀρεξὶν ἔχω νὰ πράξω τοῦτο, σκέπτομαι δὲ μᾶλλον πῶς ὡς ἄριστα καὶ τάχιστα ν' ἀπαλλαχθῶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐλεεινότητος καὶ ἀηδίας. Ἄν θὰ τὸ κατορθώσω ἢ ὄχι ἀγνοῶ, ἀλλὰ τοῦτο εἶνε ἡ διακαὴς ἐπιθυμία μου.

9

Ἐνατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 28 Νοεμ. 1869.

... Μοὶ λέγεις ὅτι ἔχεις τὴν πεποίθησιν ὅτι θέλω ἐπανέλθῃ εἰς Ἀθήνας, ὅτι ὁ Κουμουνδοῦρος θέλει μὲ ἀνακαλέσῃ κ.τ.λ. Δὲν γνωρίζω τί θέλει πράξῃ οἰαδῆποτε ἐλλήν(ικὴ) κυβέρνησις· ἐγὼ ὅμως σοὶ λέγω, ὅτι οὔτε ἡ ἐλλήν(ικὴ) κυβέρνησις δύναται νὰ πράξῃ τι εἰς ἱκανοποίησίν μου, οὔτε ἐγὼ θέλω πλέ-

ον πατήση τὴν ἔδραν τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου, δεχόμενος νὰ ὑπηρετήσω κυβερνήσεις κακοηθεστάτας. Συλλογίσου, ἀδελφέ, ὅτι ὕστερον ἀπὸ τόσα καὶ τόσα τὸ σαράβαλον ὁ Σαράβας εὐδόκησε νὰ μοὶ στείλῃ ἔγγραφον τοιοῦτον κατὰ λέξιν: «Γνωστοποιοῦμεν Ὑμῖν, ὅτι διὰ Β. διατάγματος τῆς 28 τοῦ λήγοντος ἐκδοθέντος, ἐγένετο δεκτὴ ἡ ἀπὸ τῆς ὑπηρεσίας παραιτήσις Ὑμῶν. Ὁ Ὑπουργός. Σαράβας». Εἰς τοὺς τελευταίους ὑπηρετάς των αἱ κυβερνήσεις ἀπολυομένους ἢ παραιτουμένους λέγουσι καὶ δύο λέξεις περιποιητικάς, ἡ δὲ ἐλλην(ικὴ) κυβέρνησις δὲν εἶναι ἡ ἀπασῶν φειδωλοτάτη εἰς τὰς τοιαύτας φράσεις· καὶ ὁμῶς εἰς ἐμὲ ἡ ἀποστολὴ τῆς παραιτήσεώς μου ἐκοινοποιήθη, ὥς εἶδες. Καὶ ἔπειτα μοὶ λέγεις νὰ ὑπηρετήσω τοιαύτην βρωμερὰν κυβέρνησιν, τὴν ἐλληνικὴν. Ποτέ!

... Ἐπειδὴ δὲ ἀπέρχεται εἰς Ἀγγλίαν, δὲν εἶναι κακὸν νὰ σοὶ ὑποβάλω μίαν ἰδέαν, ἥτις, ἐὰν κατορθωθῇ, θέλει πολὺ μοὶ χρησιμεύσῃ καὶ ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς. Πρὸ καιροῦ ἦτο ἐνταῦθα φίλος μου τις ἔμπορος ἐκ Κ/λεως, λόγιος δέ. Οὗτος μὲ ἠρώτησε περὶ πολλῶν πραγμάτων καὶ περὶ τῶν ἱστορικῶν μου παραδόσεων τί γίνονται. Ἐγὼ τῷ ἀπήντησα, ὅτι μένουσι τὰ τετράδια ἐν τῷ κιβωτίῳ μου ἄνευ ἐλπίδος τινὸς νὰ ἴδωσί ποτε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ἐκεῖνος ἐλυπήθη διὰ τοῦτο, καὶ μοὶ ὑπεσχέθη, ὅταν διαβῶ ἐκ Κ/λεως, νὰ φροντίσῃ περὶ τρόπου τινὸς τοῦ νὰ ἐκδοθῶσι. Καὶ τότε μὲν ἐγὼ ἠψήφισα τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ κατόπιν σκεφθεὶς ὠριμότερον, εἶδον ὅτι ἡ πρότασις τοῦ δὲν ἦτο κακὴ. Ἦδη ἀπόκειται ὕλη ἀκατέργαστος διὰ 7-8 τόμους. Ἀφ' οὗ ἐπεξεργασθῇ ἡ ὕλη αὕτη καὶ προστεθῶσιν ἄλλοι τόσοι, συμπληροῦνται ὁλόκληρος ἡ *Γενικὴ ἱστορία*. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἁμαρτία νὰ χαθοῦν τόσοι κόποι; Ἐὰν εὐρεθῶσιν ὁμογενεῖς τινες, ἢ κάλλιον εἰς ὁμογενῆς, ὅστις νὰ ἀναλάβῃ τὴν δαπάνην τῆς ἐκτυπώσεως, τότε θὰ ἦτο καλὸν δι' ἐμὲ νὰ ἀρχίσω σιγὰ σιγὰ τὴν ἐκδοσὶν προετοιμάζων καὶ τυπῶνων ἀργὰ καὶ μετὰ μέλους 1-2 τόμους τὸ ἔτος. Ἐπειδὴ δὲ σκοπεύω τὴν προσεχῇ ἀνοιξὶν νὰ μεταβῶ εἰς Γερμανίαν, ἐκεῖ ἡ ἐπιθεώρησις τῆς ὕλης θέλει γείνη δεόντως καὶ ἀνέτως, καθὼς καὶ ἡ τύπωσις ὠραία. Συγχρόνως δὲ θὰ ὠφελῶμαι καὶ ὑλικῶς, διότι θὰ κερδίζω ὅσα ἀντίτυπα πωλῶνται. Ἡ τύπωσις τοῦ ὅλου, συνισταμένου πιθανῶς ἐκ 15-16 τόμων, δὲν θ' ἀπαιτήσῃ δαπάνην μεγαλειτέραν, ὑποθέτω, τῶν 2.000 φρ. διὰ κάθε τόμον. Ἀμφιβάλλω ἂν ὑπάρχῃ ἐν Κ/λει ὁμογενῆς δυνάμενος καὶ θέλων ν' ἀναδεχθῇ τὴν δαπάνην ταύτην· ἀλλ' ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπάρχουσι πολλοὶ τοιοῦτοι. Τί θὰ κοστίσῃ εἰς αὐτὸν νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐκδοσὶν τοιούτου συγγράμματος, προσκολλῶν εἰς αὐτὴν καὶ τὴν ἐνδεχομένην ἐξ αὐτοῦ τιμὴν καὶ ὠφέλειαν τὸ ὄνομά του. Ἄς καταθέσῃ εἰς μίαν τράπεζαν 1000 λίρας καὶ ἅς λαμβάνω ἐκεῖθεν ἐκάστοτε τὸ ἀντίτιμον δι' ἕκαστον τόμον, ἢ ἅς πληρώνῃ ὁ ἴδιος ἐκάστοτε τὸ ἀντίτιμον ἐκάστου τόμου. Ἐὰν κατορθώσῃς τοῦτο, ἀδελφέ, θὰ κάμῃς μεγάλην χάριν καὶ εἰς ἐμὲ καὶ εἰς τὸ ἔθνος, τὸ ὁποῖον εἰς Σὲ θὰ ὀφείλῃ τὴν ἐκδοσὶν τοιούτου βιβλίου, τοῦ ὁποίου, καθὼς γνωρίζεις,

ὑπάρχει μεγίστη καὶ ἀπόλυτος παρ' ἡμῖν ἀνάγκη. Συγχρόνως καὶ ὀλικῆς ὠφελείας θὰ μοὶ γείνης πρόξενος, διότι ὅσα ἔλαβον παρὰ τοῦ πενθεροῦ μου μόλις καὶ μετὰ βίας θὰ μοὶ φθάσωσι, ἂν θὰ μοὶ φθάσωσι, νὰ ζήσω ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐν Γερμανίᾳ. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι, βαδίζων ἀνέτως εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου, δὲν θὰ ἐμποδίζωμαι ἀπὸ τὴν σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν καὶ ἄλλων ἔργων φιλολογικῶν ἢ ποιητικῶν. Σκέψαι λοιπὸν ὠρίμως περὶ τοῦ πράγμα-τος, καί, ἐὰν τὸ ἐγκρίνης, ἐνέργησον ἐν καιρῷ καὶ τόπῳ τῷ δέοντι.

Συγχρόνως δὲ διαβαίνων ἐκ Γερμανίας σκέψαι καὶ ἐρώτησον περὶ τῆς οἰκονομίας τῶν διαφόρων πόλεων, ὥστε νὰ μοὶ γράψῃς ἐν τέλει ποῦ νομί-ζεις ὅτι εἶναι ὁ βίος εὐθυνότερος ἅμα καὶ συντελεστικώτερος εἰς τὸν σκο-πὸν μου, ὥστε ν' ἀποκατασταθῶ ἐν αὐτῷ...

10

Δέκατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, Δεκ. 1870.

Θὰ παραξενεύεσαι βέβαια πῶς παρῆλθε τόσοσ καιρὸς, καὶ ὄχι μόνον τετράδια δὲν Σοὶ ἔστειλα πρὸς ἐπιθεώρησιν, ἀλλ' οὐδὲ Σοὶ ἔγραψα. Ἐὰν μέχρι σήμερον δὲν ἔλυσες τὸ αἰνιγμα, ὅπερ δὲν πιστεύω, Σοὶ τὸ λύω μὲ δύο λέξεις. Ἐστενοχωρήθην τόσον πολὺ ἀπὸ τὴν σύνταξιν τῆς *Κατηχίσεως*, ὥστε δὲν μοὶ ἔμεινε καιρὸς ὄχι μόνον διὰ νὰ σοὶ στείλω τὰ χειρόγραφα, νὰ τὰ λάβω ὀπίσω καὶ νὰ τὰ ἀντιγράψω, ἀλλὰ καὶ νὰ Σοὶ γράψω. Εἰργαζόμεν νυχθημερόν τοιοιτοτρόπως, ὥστε ἐσχάτως μοῦ εἶχαν πονέσει οἱ ὀφθαλμοί, καὶ ἐφοβήθην τὸ χειρότερον. Εὐτυχῶς ὅμως ὁ ὀφθαλμόπονος οὗτος παρῆλθε καὶ σήμερον εἶμαι καλά. Τὰ δὲ χειρόγραφα τί ἔγιναν; Ἴδου εἰς ὀλίγας λέξεις ἡ τύχη των. Ἀφ' οὗ, ὡς προεῖπον, ἀπηλπίσθην νὰ προφθά-σω νὰ Σοὶ τὰ στείλω, διότι ὅτε ἀπεφάσισα ἅπαξ νὰ Σοὶ στείλω τὴν *Ιστο-ρίαν*, οὐδὲ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς *Κατηχίσεως* ἤμην ἀκόμη, ἀπεφάσισα νὰ τὰ στείλω ἀνεπιθεώρητα, καὶ ὅ,τι βρέξῃ ἅς κατεβάσῃ. Ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδὲ διὰ ν' ἀντιγραφοῦν μοὶ ἐπερίσσευε καιρὸς. Προσέδραμον εἰς τὴν βοήθειαν τῆς γυναικός μου, τῆς γυναικαδέλφης μου, καὶ τῆς ἰδικῆς μου Μελπομένης. Ἀλλ' εἰς μάτην. Μόλις λοιπὸν ἐπρόφθασα νὰ στείλω μὲ τὸ αἰγυπτιακὸν τὴν *Ἱστορίαν* εἰς Κ/λιν, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ἀτμόπλοιον ἔνεκα κακοκαιρίας δὲν ἔφθασεν ἐγκαίρως, ἀμφιβάλλω ἂν ἀκόμη ἔγεινε δεκτὸν ἢ ὄχι. Ἐπειδὴ δὲ ὁμοίως καὶ εἰς τὸ αὐστριακὸν συνέβη κακοκαιρία, ἀμφιβάλλω ἂν ἔφθασε καὶ ἡ *Κατήχησις* ἐκεῖ μίαν ἐβδομάδα ἀργότερα μετὰ τὴν προθεσμίαν, ἢ ἀκόμη ἀργότερα. Αὐριον ἐλπίζω νὰ ἔχω γράμμα ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον καὶ νὰ μάθω τι ἀπέγειναν. Καθὼς λοιπὸν βλέπεις, μὲ ὅλην μου τὴν στενοχω-ρίαν δὲν ἐπρόφθασα νὰ τὰ στείλω ἐντὸς τῆς προθεσμίας. Θὰ ἦτο δὲ ἀπο-λύτως ἀδύνατον νὰ τὰ στείλω, ἐὰν Σοὶ τὰ ἔστελλα πρὸς ἐπιθεώρησιν.

Ἄλλὰ εἰς ποίαν κατάστασιν ἐστάλησαν, τὸ συμπεραίνεις ἐξ ὧν Σοὶ προεῖπα. Μέγα μέρος τῆς ἀντιγραφηθείσης *Ἱερᾶς Ἱστορίας* οὐδὲ νὰ ἀναγνώσω ἐπρόφθασα. Ἡ δὲ *Κατήχησις*; ὁ Θεὸς ἐξεύρει εἰς ποίαν κατάστασιν εἶνε! Ὡστε περὶ τῆς ἐν Κ/λει ἐπιτυχίας εἶμαι σχεδὸν ἀπηλπισμένος, σκέπτομαι δὲ μόνον, ἀφοῦ ἀποτύχωμεν εἰς Κ/λιν, νὰ Σοὶ στείλω τὰ χειρόγραφα, καί, εἰ δυνατόν νὰ τὰ χρησιμοποιήσωμεν ἄλλως πως, ἀφ' οὗ τὰ ἐπιθεωρήσης καὶ διορθώσης, διότι μὰ τὴν ἀλήθειαν εἶνε ἁμαρτία νὰ ματαιωθοῦν καθ' ὁλοκληρίαν τόσοι κόποι, καὶ κόποι νυχθημερὸν ἐργασίας. Ἄλλως δέ, ἐὰν ἐξαιρέση τις τὰ ἀναπόφευκτα εἰς κάλαμον κοσμικοῦ σφάλματα, καὶ μάλιστα τῆς *Κατηχήσεως*, νομίζω ὅτι τὰ βιβλία ταῦτα θὰ εἶνε πολὺ χρήσιμα, καὶ θὰ ἀναπληρώσωσι πραγματικὴν ἔλλειψιν. Τὴν *Ἱστορίαν* συνέταξα ἔχων ὑπ' ὄψιν αὐτὴν τὴν ἱερὰν γραφὴν, ὥστε νὰ εἶνε ganz objectiv gehalten, καὶ τοιαύτη νομίζω πρέπει νὰ εἶνε ἡ *Ἱερὰ Ἱστορία* διὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Εἰς δὲ τὴν *Κατήχησιν* ἐπροσπάθησα νὰ δώσω ἐπιστημονικὴν τινα μορφήν, καὶ νὰ συναρμολογήσω τὸ ὅλον κάπως συστηματικώτερον παρὰ ὅπως γίνεται εἰς τὰς λοιπὰς κατηχήσεις, εἰς τὰς ὁποίας οὔτε τάξις ὑπάρχει οὔτε ἀλληλουχία. Τὰ βοηθήματα, ὅσα μοὶ ἔστειλες, πολλὰ ὀλίγον μοὶ ἐχρησίμευσαν. Μόνον ὁ Winer ἦτο πολὺτιμον βοήθημα, ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασα νὰ ὠφεληθῶ ὅσον ἔπρεπε. Αἱ λουθηρανικαὶ κατηχήσεις ὁμοίως. Μόνον εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος μοὶ ἐχρησίμευσαν ὀλίγον. Τὸν Πλάτωνα τὸν γνωρίζεις. Αὐτὸς μένει πάντοτε ὁ καλύτερος, ἂν καί, καθὼς γνωρίζω, ἠρύσθη ἀπὸ προτεσταντικᾶς πηγᾶς, καὶ πολλαχοῦ ἴσως δὲν ἔμεινε ὅλως ἀνεπηρέαστος. Φαίνεται δὲ ὁμοίως ὅτι ὁ Πλάτων οὐδαμῶς ὠφελήθη ἀπὸ τοῦ πατέρας. Θὰ μοὶ ἦτο δὲ μέγα βοήθημα, ἐὰν εἶχα ὑπ' ὄψιν ἱστορίαν τινὰ δογματικὴν μὲ χωρία τῶν πατέρων, διότι νομίζω ἡ ὀρθόδοξος κατήχησις πρέπει νὰ στηριχθῇ εἰς τοὺς πατέρας κυρίως, ἐκτὸς τῶν ἄλλων. Περὶ τῶν λοιπῶν κατηχήσεων δὲν λέγω τι, διότι τὰς γνωρίζεις. Ἡ *Κατήχησις* τοῦ Οἰκονόμου εἶνε ἀπομίμησις τῆς τοῦ Πλάτωνος, καὶ πολλαχοῦ κατὰ λέξιν. Ἡ τοῦ Στούρτζα φαίνεται κάπως πλέον ἀνεξάρτητος, ἀλλὰ ἡ πίστις, ὅπως τὴν διδάσκει ὁ Στούρτζας, εἶνε σχεδὸν εἰπεῖν τύπος νεκρός. Ἡ *Κατήχησις* τοῦ Μογίλλα εἶνε ἡ μόνη, ἥτις ἔγεινεν ἀπὸ ὀρθόδοξον καὶ μὲ ὀρθοδόξους ιδέας, ἀλλὰ δυστυχῶς εἰς τὴν *Κατήχησιν* ταύτην ἐφαρμόζεται ἀκόμη πλειότερον ὅ,τι εἶπον περὶ τοῦ Στούρτζα, ὅτι ἡ ἐν αὐτῇ διδασκομένη πίστις εἶνε πίστις νεκρὰ καὶ τυπικὴ, μὴ ἐμψυχουμένη ἀπὸ ἀρχὴν τινα καὶ ιδέαν θρησκευτικὴν ζῶσαν. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ τῆς τοῦ Μογίλλα *Κατηχήσεως* ἠρύσθη πολὺ καὶ ὁ Στούρτζας. Ἰδοὺ διατὶ νομίζω ὅτι μὲ ὅλα τὰ ἀναπόφευκτα περὶ τὸ δόγμα σφάλματα (τὰ ὅποια καὶ αὐτὰ ἐλπίζω νὰ εἶνε ὀλιγώτερα ἀπὸ ὅσα φοβεῖσαι), ἐλπίζω ὅτι ἡ *Κατήχησίς* μου θὰ εἶνε πάλιν καλλιτέρα ἀπὸ τὰς προρρηθείσας. Δυστυχῶς τὰ τετράδιά μου ἔνεκα τῶν ἀλλεπαλλήλων σβυσι-

μάτων καὶ διορθωμάτων καὶ ἀπὸ ἄλλο μέρος τοῦ φύλλου καὶ ἄλλο (*sic* ἀντί: ἄλλων) παραπομπῶν καὶ ἔνεκα τοῦ κακοῦ διὰ τὴν βίαν γραψίματος εἶνε ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τὰ ἀναγνώσῃς· εἰ δὲ μὴ, θὰ σοὶ τὰ ἔστελλα νὰ τὰ ἰδῇς. Περιμένω νὰ τελειώσῃ ἡ ἐξέτασίς των εἰς τὴν Κ/λιν (ἂν θὰ γείνη) καὶ τότε θὰ σοὶ τὰ στείλω διὰ νὰ κρίνῃς. Ἄς ἔλθω τώρα καὶ εἰς τὰ ἄλλα.

Τὸ Ὑπουργεῖον λοιπὸν ἤλλαξεν, ἀγνοῶ δὲ ἂν ἡ μεταβολὴ αὕτη εἰς τὰς παρούσας θὰ βλάβῃ ἢ θὰ ὠφελήσῃ. Ὁ Θεὸς ἅς κάμῃ τὸ καλλίτερον. Ἐὰν γράψῃς εἰς τοὺς ὑπουργοὺς, δηλ. Κουμουνδοῦρον, Βότσαρην, Χριστόπουλον καὶ Κοντόσταυλον, ἔκφρασέ τους καὶ ἀπὸ μέρους μου τὰς συγχαρητηρίους εὐχάς μου.

11

Ἐνδέκατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο.

Λείπουν δύο σελίδες ἀπὸ τὴν ἀρχή [1871]¹¹.

Ἐνδεχόμενον, καὶ μάλιστα μετὰ καὶ διὰ τὴν πτώσιν τοῦ Γρηγορίου μὴ ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη τοῦ Κλεοβούλου, ἀλλὰ τῆς ἐπιτροπῆς, ὥστε αἱ παρατηρήσεις νὰ ἀνήκωσιν εἰς αὐτήν, εἴτε εἰς τὴν πλειονοψηφίαν της. Λέγω ταῦτα, διότι, καθὼς γνωρίζεις, καὶ ἐν τούτοις ἰσχύουσι τὰ ἐγκόσμια, καὶ μετὰ τῆς ἀναστάσεως καὶ πτώσεως τῶν προσώπων συνανίστανται καὶ συγκαταπίπτουσι καὶ αἱ γνώμαι. Καὶ κακεντρέχειαν δὲ ὄχι ὀλίγην (ἂν δὲν λανθάνωμαι) βλέπω ὑπολανθάνουσιν ἐν πολλαῖς τῶν παρατηρήσεων, ἐν ᾗ ἐγὼ εἶχον γράψῃ πρὸς αὐτοὺς μεθ' ὅσης πλείστης μετριότητος καὶ ταπεινοφροσύνης, ἐπικαλούμενος καὶ ἀπεκδεχόμενος μετὰ πάσης ἐκ τῶν προτέρων εὐγνωμοσύνης διορθώσεις καὶ ὁδηγίας τῆς Ἐπιτροπῆς, ὥστε καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὑποπτεύω ὅτι ἐν πολλοῖς ζητήμασι παρεισῆχθη καὶ ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη τοῦ Κλεοβούλου, οὗτινος ὁ χαρακτήρ μοι ἐφάνη ἀνέκαθεν ὥς κακεντρεχῆς καὶ φθονερός (ἂν καὶ ἐπρόκειτο ἄλλως περὶ ἐλαχίστου πράγματος, μιᾶς κατηχήσεως διὰ τὰ σχολεῖα). Περιττὸν κρίνω νὰ Σὲ παρακαλέσω νὰ ἐπιστήσῃς σπουδαίως τὴν προσοχήν σου εἰς ὅλα ταῦτα τὰ ζητήματα, καὶ νὰ μοὶ γράψῃς ὅσονούπω τὰ δέοντα, συνοδεύων τὴν γνώμην σου μὲ τὰ ἀναγκαῖα χωρία τῶν Γραφῶν καὶ τῶν πατέρων. Ἐννοεῖται δέ, ὅτι πρὶν τυπωθῶσι τὰ βιβλία (ἐὰν τύχωσιν ὀριστικῆς ἐγκρίσεως) θὰ προσπαθήσω νὰ σοὶ τὰ ὑποβάλω ὁλόκληρα πρὸς ἐπιθεώρησιν. Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τούτων.

Ἐλθωμεν δὲ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς ἐπιστολῆς Σου. Μὲ ἐρωτᾷς ἂν

11. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ μνημονευομένη “πτώσιν τοῦ Γρηγορίου” δηλ. τὴν παραίτηση τοῦ Γρηγορίου 5' ἀπὸ τῆ δεύτερη πατριαρχία του.

πρέπει νὰ μὲ συγχαρῆς, διότι πρόκειται νὰ παρασημοφορηθῶ. Τὸ περὶ τῶν τοιούτων ματαιοτήτων φρόνημά μου τὸ γνωρίζεις. Ἀπεχθάνομαι ἐκ ψυχῆς τὰ τοιαῦτα, καὶ καθ' ἑαυτά, καὶ διότι, ὅπως κατήντησεν ἡ ἀπονομή αὐτῶν, ἔχασαν πᾶσαν ἀξίαν διὰ πάντα φιλότιμον ἄνθρωπον. Ἀφ' οὗ ἐπαρασημοφορήθησαν Βακαλόπουλοι καὶ Παυλίδαι κ.λπ. πρὸ τοσούτων χρόνων, δὲν ἐννοῶ ποίαν ἀξίαν θὰ ἔχη ἀποδιδομένη ἔπειτα ὁμοία τιμὴ καὶ εἰς ἐμέ. Ἐὰν ἡ Κυβέρνησις ἤθελε νὰ μὲ ἱκανοποιήσῃ, εἶχεν ἄλλους πολλοὺς τρόπους. Ἐπειτα δὲν ἐννοῶ, μὰ τὴν ἀλήθειαν, καὶ παράσημα διδόμενα ὑπὸ πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς ποιητάς. Μήπως ἡ ἑλλην(ικὴ) Κυβέρνησις μετεβλήθη εἰς Ἀκαδημίαν; Τὸ πολὺ πολὺ ἡ Κυβέρνησις ἠδύνατο νὰ μὲ τιμήσῃ δι' ὅσους καὶ οἷους κόπους κατέβαλον ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ της. Τοῦτο τὸ ἐννοῶ. Ἀλλὰ νὰ παρασημοφορῇ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον διὰ τὴν ποιητικὴν του ἀξίαν, τοῦτο δὲν τὸ ἐννοῶ. Ὁ ποιητὴς ὡς τοιοῦτος ὑπηρετεῖ ὄχι κυρίως τὴν Κυβέρνησιν, ἀλλὰ τὴν ἐθνικὴν του ἐν γένει φιλολογίαν, ὅθεν καὶ τὴν ἀρμόζουσαν τιμὴν δικαιούται καὶ πρέπει νὰ ἐλπίζει κυρίως παρὰ τοῦ ἔθνους του, ἢ καὶ παρ' ἐπιστημονικοῦ τινος σώματος, ὄχι ὅμως, κατὰ τὴν γνώμην μου, καὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως. Ἀλλ' ὅλοι οἱ λόγοι οὗτοι εἶνε εἰς μάτην ἴσως, διότι ἀμφιβάλλω πολὺ, καὶ μεθ' ὅσα, καθὼς μοὶ λέγεις, Σοὶ ἔγραψε περὶ τούτου ὁ Κ(ουμουνδοῦρος;), ὅτι θὰ μοὶ στείλῃ ἡ Κυβ(έρνησις) παράσημον. Ἐγὼ καὶ πρότερον, ἀλλὰ μάλιστα σήμερον εἶμαι πρόσωπον ἄχρηστον εἰς πᾶσαν ἐλλ(ληνικὴν) κυβέρνησιν, αὕτη δὲ δὲν συνήθισέ ποτε νὰ ἐνθυμῆται τινὰς ζῶντας νεκρούς. Ὅπωςδήποτε μὴ εἴπῃς περὶ τούτων μηδὲν μηδενί, διότι δὲν ἐπιθυμῶ νὰ παρεξηγηθῇ ἀπὸ τοὺς κακοβούλους ἢ περὶ τοιούτων πραγμάτων ἀλληλογραφία μας, καὶ μάλιστα οὐδαμῶς προκληθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ. Μηδὲ πρὸς τὸν Κου(μουνδοῦρον) γράφε ποτέ τι περὶ ἐμοῦ, Σὲ παρακαλῶ, διότι, ἐν ᾧ, ὡς Σοὶ προεῖπα, οἱ ζῶντες δὲν ἐνθυμοῦνται τοὺς νεκρούς (τοῦτο εἶνε κανὼν γενικός, μετὰ ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων), νομίζει ἴσως, ἢ μᾶλλον βεβαίως, ὅτι Σὲ ὑποκινῶ πρὸς τοῦτο ἐγώ.

Καὶ ὅμως, ἴδε, ὀλίγον ἔλλειψε νὰ λησμονήσω ὅτι μὲ ἐνεθυμήθη ὁ Ὑπουργὸς τῆς παιδείας, ὁ Πετμεζᾶς. Πρὸ τριῶν περίπου ἑβδομάδων ὁ φίλος Κανελλίδης μοὶ ἔγραψεν ἐρωτῶν με κατὰ παραγγελίαν τοῦ Ὑπουργοῦ Κ(υρίου) Πετμεζᾶ, ἐὰν δέχωμαι τὴν θέσιν τοῦ Ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης. Ἐγώ, ἂν καὶ ὀλίγην σημασίαν καὶ ὑπόστασιν δίδω εἰς τοιαύτας ἐρωτήσεις, ἐπειδὴ ὅμως πρὸ καιροῦ ἤρχισα νὰ βαρύνωμαι τὸν ἐδῶ βίον καὶ νὰ ἐπιθυμῶ τὰς Ἀθήνας (ἀφ' οὗ ἡ Ἀγλαΐα μὲ κανένα τρόπον δὲν ἠθέλησε νὰ συγκατανεύσῃ ἐπὶ τέλους διὰ τὸ εἰς Γερμανίαν ταξιδιδόν μας), τῷ ἀπήντησα ὅτι δέχομαι, ἐὰν δηλ. ἡ θέσις εἶνε κενὴ καὶ χηρεύουσα, ἀλλὰ μὲ τὸν ὅρον νὰ γείνη παρὰ χρῆμα ὁ διορισμός, διότι σκοπεύω νὰ ἐπιπλώσω οἰκίαν ὡς μετακομιζόμενος ἐκ τῆς ἐξοχῆς εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ ὅτι ἐπομένως ἀργότερα δὲν εἶνε δυνατόν νὰ δεχθῶ. Εἰς ἀπάντησιν ἀκούω ὅτι ὁ Ὑπουργός, εἰς ὃν διε-

κοινώθη ἡ ἀπάντησίς μου, εἶνε μὲν πρόθυμος νὰ μὲ διορίσῃ, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἔνεκα τῶν πολιτικῶν κρίσιμων περιστάσεων δὲν δύναται νὰ παύσῃ τὸν νῦν κατέχοντα τὴν θέσιν Κόμνον, εὐνοούμενον ἐν τῇ Αὐλῇ, φίλον τοῦ Ζαήμη, κ.τ.λ. Πόσον δίκαιον εἶχα, γράφων πρὸς τὸν Κανελλίδην, γράφων αὐτῷ ἀμέσως ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ὅλα ταῦτα εἶνε κωμωδία τὴν ὁποίαν παίζει πρὸς αὐτὸν ὁ Ὑπουργός, ὡς φίλον μου, πρὸς τὸ θεαθῆναι καὶ διὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ, ἐλπίζων ὅτι θὰ ἀνταποκριθῶ πρὸς τὴν πρόσκλησιν ἀρνητικῶς, ὅπως πέρυσιν. Ταῦτα μοὶ ἔγραψεν ὁ Κανελλίδης ὑπὸ ἄκραν ἐχεμυθίαν, καὶ ταῦτα λέγω πρὸς Σὲ μόνον ὑπὸ ἄκραν ὁμοίως ἐχεμυθίαν. Μηδὲν δὲ μηδενὶ εἶπης ἀπολύτως.

12

Τρίτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία καὶ χρονολογία [1871]¹².

... Εἶδον τὰς παρατηρήσεις τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐν πολλοῖς ἐλεεινολόγησα αὐτὴν διὰ τὰς σχολαστικὰς τῆς μικρολογίας, ἐν τισιν δὲ καὶ διὰ τὴν προφανῆ ἀδαημοσύνην. Ἀναμφιβόλως δὲ αἱ πλεῖσται τῶν παρατηρήσεων αὐτῆς ἀνήκουσιν εἰς τὸν πρῶτον μὲν Μέγαν Πρωτοσύγκελλον, νῦν δὲ πρωτόθρονον Καισαρείας κύρ Κλεόβουλον ὃχι μόνον δι' αὐτὴν τὴν σχολαστικότητα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κακεντρέχειαν, ἥτις πραγματικῶς πολλαχοῦ ἀπανθεῖ. Ὁ ἄνθρωπος δυσαρεστεῖται βλέπων ἄλλους θεολογοῦντας καὶ δυναμένους νὰ γράψωσι συγγράμματα θεολογικά καὶ ἀφήνει νὰ ἐκχυθῇ ἐν μέρει ἰὸς ἐκ τῆς φαρμακερᾶς τοῦ καρδίας. Σὺ δὲ χάριν τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου ἀνάγκη νὰ μεταχειρισθῇς ὅλην σου τὴν ἀμφιτεροδέξιον εὐτραπείαν ὅπως οἰκονομήσῃς οὕτω τὰ πράγματα, ὥστε μήτε τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἐπικριτῶν νὰ προσβάλλῃς διὰ τῆς μὴ συμμορφώσεώς σου πρὸς τὰς σοφὰς τῶν παρατηρήσεις μήτε τὰ ὀρθῶς ἔχοντα νὰ διαστρέψῃς συμμεριζόμενος τὰς προφανεῖς πλάνας τῶν. Εἰς τοῦτο δὲ σοὶ παρέχω καὶ ἐγὼ κάπως τὸν μίτον δι' ὧν ἀποστέλλω σοὶ ἐσωκλείστως ἀντιπαρατηρήσεων ἐπὶ ἐκάστης τῶν ἀποσταλειςῶν παραγράφων. Ἐξ αὐτῶν δὲ συνάγω ἔτι μᾶλλον τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ διέλθω ὁλόκληρον τὸ σύγγραμμα πρὶν ἢ δοθῇ εἰς τὸν τύπον, διότι ὑπάρχουσι πολλά, ὡς καὶ ἄλλοτε σοὶ ἔγραφον, χρήζοντα διορθώσεως, τὰ ὅποια διέφυγον τὴν προσοχὴν τῶν λογίων τοῦ Φαναρίου. Οὗτοι μεταξὺ τῶν ἄλλων παρατηρῶ ὅτι δὲν διώρθωσαν οὐδὲ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ λάθος σου, τὸ ὅποιον μετ' ἄλλων σοὶ εἶχον παρατηρήσει ἐνταῦθα, ὅτι δηλαδὴ πηγαί τῆς Ὁρθοδόξου διδασκαλίας δὲν εἶναι μόνον αἱ θεῖαι γραφαί, ἀλλὰ καὶ ἡ

12. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ θέση τῶν μνυμονευομένων γεγονότων ἔναντι προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων.

παράδοσις ἢ πιστῶς τηρουμένη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν ἁγίων ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων. Περὶ δὲ τοῦ παρασήμου, ἀπορῶ ἐπ' ἀληθείας πῶς ὁ Κουμουνδοῦρος νὰ μοὶ πωλήσῃ τόσον μέγα ψεῦδος γράψας μοι ὅτι καὶ πρὶν λάβῃ τὴν ἐπιστολήν μου τὸ εἶχε καὶ αὐτὸς κατὰ νοῦν καὶ προέβη εἰς τὴν πραγματοποιήσιν του ἀμέσως ἀφοῦ τῷ ἔγραψα, ὥστε ἐπίστευσα ὅτι καθ' ὃν χρόνον μοὶ ἔγραφες τὴν προλαβοῦσαν ἐπιστολήν εἶχες ἤδη τὸ παράσημον. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν τοιούτων γνωρίζεις ποίαν ἔχω καὶ ἐγὼ ιδέαν. Πρὸ τριῶν ἡδὴ ἐτῶν ἔλαβον τὸ παράσημον καὶ ὁμῶς μέχρι τοῦδε οὐδέποτε τὸ ἐφόρεσα οὐδὲ θὰ τὸ φορέσω εἰς τὸ μέλλον ποτέ, διότι, ἂν σὺ λέγεις εἰς τοὺς ποιητὰς δὲν πρέπουσι τοιαῦτα παράσημα, πολὺ ὀλιγώτερον δὲν πρέπουσιν εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς. Ἄν ἐνθυμεῖσαι δέ, εἶχον σκοπὸν νὰ τὸ ἐπιστρέψω, καὶ σὺ μὲ ἐμπόδισες γράψας ἐπιτηδες περὶ τούτου, ἂν δὲ ἤθελον νὰ ἀπονεμηθῇ εἰς σέ, ἤθελον τοῦτο οὐχὶ διότι ἠδύνατο νὰ σοὶ προσθέσῃ ἀξίαν, ἀλλὰ διὰ τὸν μάταιον κόσμον παρ' ᾧ ζῆς, ὅστις δίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ τοιαῦτα. Τοῦτο δὲ καὶ ὁ ἴδιος μοὶ ἔλεγε ἐσχάτως ἐνταῦθα παραπονούμενος κατὰ τῆς κυβερνήσεως ὅτι οὐδὲ κἂν ταύτην τὴν ἀβροφροσύνην εἶχε νὰ δώσῃ καὶ εἰς σέ αὐτὸ τὸ παράσημον, τὸ ὅποιον ἔδωκε καὶ εἰς τὴν κουτσή Μαριά. Ἐγὼ δὲ τοῦτο ἐνθυμούμενος ἔσπευσα νὰ γράψω εἰς τὸν Κουμουνδοῦρον, ἀφοῦ ἔμαθον ὅτι ἐσταυροφορήθη ὁ Βλάχος καὶ ὁ Παράσχος. Ἔσο δὲ βέβαιος ὅτι περὶ τοιούτων πραγμάτων οὔτε ἔκαμα οὔτε θὰ κάμω πρὸς ἄλλον τινὰ λόγον.

Εἶδον καὶ ὅσα μοὶ γράφεις περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐφόρου τῆς βιβλιοθήκης. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ πολλοῦ ἡδὴ ἀκούω παράπονα κατὰ τοῦ νῦν ἐφόρου καὶ τοῦτο ἦτο ἐπόμενο, διότι ὁ κύρ Κόμνος δὲν ἦτο τὸ κατάλληλον διὰ τὴν θέσιν αὐτὴν πρόσωπον, καὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπηρεσίας εἴτε ταχύτερον εἴτε βραδύτερον θὰ προκαλέσῃ τὴν ἐκεῖθεν ἀπομάκρυνσίν του καὶ τὴν ἀντικατάστασίν του δι' ἄλλου καταλληλοτέρου καὶ βεβαίως οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει καταλληλοτέρου σου. Ἐπομένως, ἂν ὁ Πετμεζᾶς ἔδωκεν ὑπόσχεσιν νὰ σέ διορίσῃ εἰς ταύτην τὴν θέσιν, δὲν εἶναι ποσῶς παράδοξον. Ἄν δὲ δὲν ἐξεπλήρωσε τὴν ὑπόσχεσίν του, τοῦτο βεβαίως δὲν δύναται τις νὰ ἀποδώσῃ εἰς ἄλλην αἰτίαν ἢ εἰς τὸ ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν ἦτο εὐκόλος τοῦ Κόμνου ἢ ἀπομάκρυνσις, ἔχοντος πολλὰ ὑποστηρίγματα. Λέγω ταῦτα ὅχι διὰ νὰ ὑπερασπίσω τὸν Πετμεζᾶν, ὅστις ἄλλως, καίπερ ἀληθὲς Μωραΐτης, εἶχεν ὁμῶς πολλὰ καλὴν ιδέαν περὶ σοῦ καὶ καθ' ὅσον γνωρίζω σέ ἐνεθυμεῖτο ὡς ζῶντα καὶ εἶχε τὴν διάθεσιν νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνάκλησίν σου. Ἀλλά, διὰ νὰ σοὶ δώσω νὰ ἐννοήσῃς ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀπελπισθῶμεν περὶ τῆς θέσεως ταύτης, ἥτις, ὅπως ἔχουσι τὰ πράγματα, εἶναι ἡ μόνη κατάλληλος θέσις διὰ σέ, οὐδὲ πρέπει νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν μέχρι τοῦδε τακτικὴν [τῆς] (διαγράφεται ἡ λέξις: περιφρονήσεως), ἀλλὰ νὰ ἐνεργήσωμεν δραστηρίως ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας, διότι, ὡς πείθεσαι ἡδὴ καὶ

ὁ ἴδιος, συνεπικουρεῖ δὲ καὶ ἡ κυρία Ἀγλαΐα, ὀρθότατα σκεπτομένη, ὅτι οὔτε ἡ Γερμανία οὔτ' ἄλλος τις τόπος εἶναι δι' ἐσέ' ἥκιστα δὲ ἡ Μυτιλήνη, ὅστις εἶναι τόπος ὑλικός, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σοὶ παράσχη ἀφορμὰς νὰ ἀναπτύξης τὰ ἔξοχα δῶρα, μὲ τὰ ὅποια ἡ φύσις σέ ἐπροίκισε, καὶ τὰς πολυειδεῖς γνώσεις, τὰς ὁποίας διὰ τοσούτων χρόνων συνεκόμιζες. Νομίζω ὅτι δὲν θὰ μοὶ ἐπαναλάβης καὶ πάλιν τὰς συνήθεις ἐνστάσεις. Εἵμεθα δυστυχεῖς, διότι ζῶμεν εἰς καιροὺς, καθ' οὓς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἐξαχρειοῦται καὶ οἱ καλοὶ γίνονται ἔρμαιον τῆς κακοβουλίας τῶν μοχθηρῶν. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο πρέπει ἄραγε νὰ παραιτῶμεν ἀνάνδρως τὸ στάδιον τῆς ἐνεργείας διὰ τὴν πονηρίαν τῶν χρόνων; Τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ μία δειλία καὶ ἡ δειλία δὲν εἶναι ἴδιον τῶν ἀληθῶς φιλοσοφούντων. Ποῖος ἐκ τῶν ἐχόντων ἀξίαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δὲν ἔγινεν ἀντικείμενον τῶν ὕβρεων καὶ τῶν προσβολῶν τῆς μοχθηρίας; Τάχα διὰ σέ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐξαίρεσις. Σὺ ἔχων πλείω τῶν ἄλλων πλεονεκτήματα ἔπρεπε νὰ διεγείρῃς μᾶλλον τὸν φθόνον καὶ νὰ δεχθῇς πλειότερα βέλη ἢ ὅσα ἐδέχθησαν οἱ ἄλλοι. Ἀλλὰ ταῦτα καὶ ἄλλοτε εἴπομεν καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπαναλαμβάνω καὶ πάλιν. Τὰ ἐπαναλαμβάνω δὲ συνεχῶς, διότι εἶπερ τις καὶ ἄλλος συναισθάνομαι βαθέως τὴν ἀπομάκρυνσίν σου καὶ ταράττομαι τὴν καρδίαν βλέπων ὅτι τρία ἤδη ἔτη μετὰ μικρὸν συμπληροῦνται ἀφ' οὔτου ἐγκατέλιπες τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἄστρον τῆς ποιητικῆς καὶ φιλολογικῆς σου ἀξίας, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἥστραπτε ἀκτινοβόλον, καλύπτεται ὑπὸ νέφους πυκνοῦ καὶ δὲν φαίνεται πλέον. Ἀχ, ἀδελφέ, ὁ χρόνος εἶναι δραπέτης καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ τὸν ἀφήνωμεν νὰ μᾶς φεύγῃ τόσον εὐκόλως. Ἄς παύσῃ πλέον ὁ καιρὸς τῶν σχεδίων. Εἶναι καιρὸς τῆς δραστηρίου ἐκτελέσεως τῶν σχεδίων, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται ἡ ὑστεροφημία ἡμῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.

13

Τέταρτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία, χρονολογία [1871;]¹³.

... Ἠπόρησα ὅτι ἀκόμη δὲν ἀπεπερατώθη ἡ διόρθωσις τῶν σῶν βιβλίων. Ἐξ ἄλλου ὁμως νῦν χαριστήθην, διότι κάλλιον νὰ γίνῃ μετὰ περισκέψεως ἢ νὰ ἐπισπευσθῇ καὶ νὰ παρεισφρήσῃσι λάθη, ὅταν ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἐγκρίνῃ τὰ βιβλία, ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ δυσκολευθῶμεν καὶ τὴν ἐκδοσιν συστάσεως καὶ ἀπὸ μέρους τῆς ἡμ(ετέρας) Συνόδου.

13. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ θέση τῶν μνυμονευομένων γεγονότων ἐναντι προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων.

“Όσον δὲ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐπανόδου σου, ἔχεις δίκαιον ἀναφέρων τὴν ἐπ’ ἐσχάτων μεγάλην τοῦ μωραΐτισμοῦ ἐπικράτησιν. Οὐχ ἦττον ὁμως μὴ λησμονῆς ὅτι ἡ ἐξ Ἀθηνῶν ἀπομάκρυνσίς σου ἀφῆκεν κενόν, τὸ ὁποῖον οἱ τὴν συνείδησιν ἀποπτύσαντες δὲν αἰσθάνονται καὶ ὅτι πάντοτε ὑπάρχει πιθα(νότης) περὶ τῆς ἐπανόδου σου. Λέγων δὲ περὶ τῆς θέσεως τοῦ βιβλιοθηκαρίου δὲν ἐπενόησα ποτὲ νὰ παυθῇ ὁ Κόμνος καὶ νὰ διορισθῇς σύ, διότι καὶ ἐγὼ βλέπω ὅτι τοιοῦτος διορισμὸς δὲν συμφέρει. Ἀλλὰ ἂν ὁ Κόμνος, καθ’ οὗ ὑπάρχουσι πλείσται κατηγορίαι, ἐπὶ τέλους παυθῇ χάριν τῆς ὑπηρεσίας, ἀντὶ παντὸς ἄλλου νὰ διορισθῇς σύ καὶ μόνον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ προβῶ καὶ ἐγὼ ὡς ὁ φίλος Κ(ύριος). Κόκκινος εἰς ἐνεργείας...

14

Πέμπτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη, Σύρος, 19 Ἀπριλίου 1872.

Ἰδιόχειρη ἐπιστολὴ ποὺ δὲν στάλθηκε.

Σήμερον ἀπαντῶ συγχρόνως καὶ πρὸς τὰς δύο τελευταίας ἀδελφικὰς Σου ἐπιστολάς, τὴν ἀπὸ 17 καὶ 14 τρέχοντος....

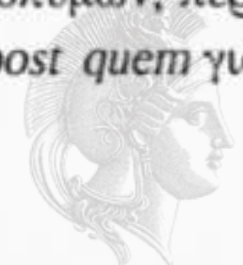
Περὶ τῆς θέσεως δὲν λέγω πλέον τι, διότι ἀφ’ οὗ ἅπαξ ἀπεφάσισας νὰ ἐπιστρέψῃς καὶ νὰ ἐγκατασταθῇς εἰς Ἀθήνας, εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ παρέλθῃ πολὺς καιρὸς, καὶ ἡ θέσις θὰ ἔλθῃ μόνη ἄνευ κόπου καὶ ἄνευ ὀχλου. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία, εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, ἂν ἡ ἔγκρισις τῆς ἐπιστολῆς ἐξεδίδετο μίαν ὥραν ἀρχήτερα, ὅπως προλάβωμεν νὰ ἐκδοθῇ καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἱ. Συνόδου σύστασις μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου, διότι ἀκολουθῶς ἔρχονται ἄλλα μέλη, τὰ ὁποῖα δὲν μοὶ παρέχουσι τόσα ἀσφαλοῦς ἐπιτυχίας ἐχέγγυα, ὅσα τὰ ἐν τῇ παρούσῃ Συνόδῳ μέλη, ἰδίως ὁ Ἅγιος Κερκύρας καὶ ὁ ἡμέτερος Ἰγνάτιος (ὁ Ζερβόπουλος).

15

Ἑκτὴ ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ’ ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία-χρονολογία [1872]¹⁴.

14. Ἀπὸ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι γράφηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονὴ τοῦ Ἀ. Λυκούργου ἀπὸ τὰ τέλη Ἰουλίου ἕως τὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου τοῦ 1872. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος μετέβη στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ μετάσχει, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῶν διασκέψεων τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, περὶ τοῦ πρακτέου μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας. Ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴν

... Ἀλλὰ θὰ σοὶ γράψω, διότι δὲν ἔχω καιρόν, ὅταν δὲ σὺν Θεῷ ἀνταμωθῶμεν, θὰ εἴπωμεν πολλά, πρὸ πάντων τὶ θέλω ἐνεργήσῃ ἐγὼ περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν βιβλίων εἰς τὰ τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα, σοὶ λέγω δὲ μόνον τὴν παραγγελίαν, τὴν ὁποίαν μοὶ ἔκαμε ὁ Κ. Γ. Παπαδόπουλος, μεθ' οὗ ὡς τμηματάρχου παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐξωτερικῶν εἶχον συνεχεῖς συνεντεύξεις. Μοὶ παρήγγειλε δηλαδὴ νὰ σὲ εἴπω ὅτι ὁ σύλλογος περὶ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων προτίθεται τουλάχιστον νὰ ἀγοράσῃ 1000 ἀντίτυπα τῆς μικρᾶς κατηχήσεως διὰ τὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ μὲ ὀλίγην πάντοτε ἔκπτωσιν ἕνεκα τοῦ σκοποῦ δι' ὃν θέλουσι ἀγορασθῇ.

16

Ἑνατὴ ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς ἡμερομηνία-χρονολογία. Στὸ ἄνω δεξιὸ τῆς πρώτης σελίδας εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀ. Λυκούργο: *Κωνσταντινούπολις* [1872].

Ἑνεκα ἀσχολιῶν παρήλθον δύο ταχυδρομεῖα χωρὶς νὰ δυνηθῶ νὰ ἀπαντήσω εἰς τὸν τελευταῖον ἀδελφικόν σου, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἔγκλειστος καὶ ἡ πρὸς τὴν Σύνοδον ἀναφορά. Καθ' ἣ μοὶ εἶπεν ὁ Ἀθανάσιος, ἐξηντλήθη ἡ πρώτη ἐκδοσις τῶν βιβλίων καὶ ἤρχισε μὲν ἡ δευτέρα τῶν μικρῶν, ὅσον οὕπω δὲ θὰ ἀρχίσῃ καὶ ἡ τῶν μεγάλων. Τοῦτο, ἐννοεῖς, μὲ ἐνέπλησσε χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως, διότι ἐπέτυχεν ὁ σκοπός, δι' ὃν εἶχες ἀναλάβει τὴν σύνταξιν τῶν βιβλίων, καὶ τὰ μέσα τῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς σου φαίνονται ὅπως δήποτε ἐξασφαλιζόμενα. Ἀφήνω κατὰ μέρος τὸ ἐκ τῶν βιβλίων μέγα ἠθικὸν κέρδος. Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὅποιον σὲ παρακαλῶ εἶναι τὸ νὰ διορθώσῃς τὴν μεγάλην *Κατήχησιν* λαμβάνων ὑπ' ὄψιν καὶ ὅσας σοὶ εἶχον δώσει προηγουμένως σημειώσεις. Ἄν λάβω καιρόν, θὰ διέλθω καὶ αὐθις τὰ βιβλία καὶ θέλω σημειώσῃ ὅσα ἤθελον ἀπαντήσῃ χρῆζοντα τυχὸν διορθώσεως. Τοιουτοτρόπως, πρὶν λάβωσι καιρὸν οἱ μωμοσκόποι νὰ ἐπικρίνωσι τὰ ἐσφαλμένα, προλαμβάνοντες ἡμεῖς τὴν διόρθωσιν ἀφήνομεν εἰς αὐτοὺς ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγωτέρας ἀφορμὰς πρὸς ἐπίθεσιν. Πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον θέλω ἐπιδώσῃ τὴν ἀναφοράν σου ἅμα ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας καὶ θέλω ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα καὶ περὶ τῆς ἐκ μέρους αὐτῆς συστάσεως τῶν βιβλίων. Ὅσον δὲ περὶ θέσεως, ἀφοῦ δὲν ἐπιθυμεῖς, δὲν θέλω ἐνεργήσῃ τι, ἔχων ἄλλως πλήρη τὴν πεποίθησιν, ἀφοῦ ἅπαξ ἐγκατασταθῇς ἐν Ἀθήναις, δὲν θέλει παρέλθῃ καιρὸς καὶ ἡ θέσις θέ-

ἄφιξή του στὴν Κωνσταντινούπολιν μοῦ χρησιμεύει ἡ ἡμερομηνία ἐκδόσεως τοῦ διαβατηρίου τούτου: 17 Ἰουλίου 1872. Ὡς *terminus post quem* γὰ τὴν ἀναχώρησιν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν μοῦ προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τηλεγραφήματος, 8 Ὀκτωβρίου 1872, μὲ τὸ ὅποιο τὸν προσκάλεσε ὁ ἐκεῖ Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος.

λει ἐπιτευχθῇ ἄνευ ἐνεργείας τινός. Ἐπιθυμῶ μόνον νὰ μεταβῇς ὅσον τάχος ἐκεῖσε, εἰ δυνατόν πρὸ τοῦ νέου ἔτους...

(Σὲ ὑστερόγραφο)

Καὶ ὁ Βρυέννιος μοὶ εἶπεν ὅτι ἀνεκάλυψε πολλὰ νέα λάθη καὶ ἐν τῇ *Ἱερᾷ Κατηχήσει*. Οὕτω π.χ. λέγεις ὅτι ὁ Ζαχαρίας διὰ κλήρου ὠρίσθη νὰ ἐφημερεύσῃ, ἐν ᾧ ὁ Εὐαγγελιστὴς δὲν λέγει ὅτι ἔλαχεν ἐφημερεύσας, ἀλλὰ θυμιάσας. Ἄλλο δὲ ἦτο τὸ θυμῶν καὶ ἄλλο τὸ ἐφημερεύειν.

Εἰς δὲ τὸν ζωχαδιακὸν Καλογεράν ἐφάνη λίαν παράδοξον πῶς δι' ὅλης τῆς *Κατηχήσεως* ἀπέφυγες νὰ ὀνομάσῃς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν ὀρθόδοξον. Ἀφοῦ ὅμως ἐγώ, παρόντος καὶ τοῦ Βασιάδου, τῷ ἔδειξα τὴν μεγάλην σημείωσιν ὅπου ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ὄχι μόνον ὀρθόδοξος ὀνομάζεται, ἀλλὰ καὶ ὡς ἡ μόνη ἀληθὴς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία ἀποδεικνύεται, ἐσιώπησε φιμωθείς. Ὁ αὐτὸς προσέτι ἀνέφερε καὶ μίαν ἔκφρασιν, ἐν ᾗ λέγεις ὅτι ἡ ἠθικὴ τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι τουλάχιστον ὑπερτέρα πάσης ἀνθρωπίνης ἠθικῆς καὶ ἐπέκρινε ἰδίως τοῦτο (τὸ) τουλάχιστον. Ἐγὼ δὲν ἐνθυμοῦμαι τὴν ἔκφρασιν ταύτην οὐδὲ ἀνεδίφησα διὰ νὰ τὴν εὕρω. Ἄν ὅμως ὑπάρχει πραγματικῶς, φρόντισον νὰ τὴν διορθώσῃς.

17

Δέκατη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο ἐπιστολῆς καθ' ὑπαγόρευση, χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία καὶ χρονολογία [1872].

... Ἐσωκλείστως ἀποστέλλω σοὶ καὶ ἄς μὴ ἔχων προχείρους δὲν ἐπρόλαβον νὰ σοὶ πέμψω ἐπιλοίπους διορθώσεις τῆς *Κατηχήσεως*, πρὸς δὲ καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Ἱγνατίου ἐξ ἧς βλέπεις ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀπεδέξατο ὁμοφώνως τὴν περὶ τῶν βιβλίων αἴτησίν σου καὶ πρόκειται νὰ συστήσῃ αὐτὰ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, διὰ νὰ εἰσαχθῶσι εἰς ἅπαντα τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους. Ἐγὼ δὲ ἔσπευσα νὰ πέμψω τὰ βιβλία κατὰ τὴν παραγγελίαν τοῦ Ἱγνατίου πλὴν τῆς *Ἱερᾶς ἱστορίας*, τῆς ὁποίας δὲν εἶχα ἀντίτυπον. Καὶ τὸν παρεκάλεσα νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἀποστολὴν τοῦ συνοδικοῦ ἐγγράφου πρὶν ἀποχωρήσῃ ὁ Δρόσος ἐκ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, διότι οὗτος παρὰ πάντα ἄλλον ἔνεκα τοῦ Λιμβρίτου δύναται νὰ κάμῃ θερμότεραν τὴν σύστασιν. Γράφω δὲ σήμερον καὶ πρὸς τὸν Λιμπρίτην ἀνακοινῶν τὴν ἀπόφασιν τῆς Συνόδου καὶ παραγγέλλων νὰ ἐνεργήσῃ δραστηρίως τὰ δέοντα. Ἐν τούτοις σὺ δὲν μοὶ γράφεις τι περὶ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῶν βιβλίων, ἂν ἐτελείωσῃς ἢ ὄχι, ἐγὼ δὲ ὅπως δήποτε ἀποστέλλω σοὶ καὶ τὴν συνέχειαν τῆς εἰς τὴν *Κατήχησιν* διορθώσεως ὡς ὑπαρχούσης, τὴν ὁποίαν κρυπτομένην μεταξὺ τῶν φύλλων αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δὲν ἠδυνάμην νὰ εὕρω μεταξὺ τῶν ἐγγράφων μου καὶ νὰ σοὶ στείλω διὰ τοῦ προλαβόντος ταχυδρομείου...

18

Πρώτη επιστολή Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σύρος, 26 Ἰανουαρίου 1874.

Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

... ὅτι ὁ Δημητρός, ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν, νὰ μὲ ἀσπασθῇ ἐπιστρέψαντα ἐξ Ἀγγλίας...

Υ.Γ. Τί γίνεται ὁ Δημητρός; Ἀπὸ τριῶν ἤδη μηνῶν στεροῦμαι ἐπιστολῆς του. Ὡς φαίνεται, δὲν λαμβάνει καιρὸν καταγινόμενος εἰς τὰ κτήματά του. Πόσον λυποῦμαι διότι δὲν ἔγινε μέχρι τοῦδε τρόπος νὰ ἀφήσει τὸν τόπον ἐκεῖνον καὶ νὰ ἔλθῃ αὐτόσε, ὅπου ἔχει ἐπιστημονικὰς εὐκαιρίας εὐρυτάτου σταδίου καὶ ἀφορμὰς ἀναδείξεως πλείστας.

19

Δεύτερη ἐπιστολή Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σύρος, 24 Ἀπριλ. 1874.

Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

Παρὰ τοῦ Δημητροῦ πρὸ πολλοῦ στεροῦμαι γραμμάτων. Ἀποδοκιμάζω δὲ καθ' ὅλοκληρίαν τὴν εἰς τὴν γεωργίαν ἐπίδοσίν του ἐν χρόνῳ καθ' ὃν θὰ ἠδύνατο νὰ φιλοτεχνήσῃ τὰ ὠραιότερα ἔργα. – εἶψαν κατηραμένοι οἱ ἀναγκάσαντες αὐτὸν νὰ ἐξέλθῃ τῆς τροχιᾶς του.

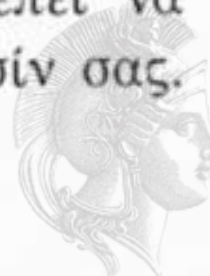
20

Πρώτη ἐπιστολή Ἀθανασίου Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Ἀθήνα, 11 Ἰουνίου 1874.

Ἰδιόχειρη.

Ὁ Δημητρός μοι ἔγραψε χθὲς νὰ ἐνεργήσωμεν ἀπὸ κοινοῦ διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἔγκρισιν τῶν ἱερῶν βιβλίων του καὶ τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν, κατὰ συνέπειαν, εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους. Ὑποθέτων δὲ ὅτι ὁ Νάκης θὰ ἔχῃ ἐνταῦθα ἐκ τῶν περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίων, δὲν μοι ἔπεμψεν, ὥς ἐγράψατε, διὸ καὶ σήμερον γράφω αὐτῷ νὰ μοι πέμψῃ ἀνὰ 5 ἀντίτυπα ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν Σύνοδον καὶ ἐλπίζω νὰ τὰ ἔχω ἐντὸς 15 ἡμερῶν.

Οὐχ ἦττον κατ' ἐντολήν του ἔκαμα τὴν κατάλληλον πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον ἀναφορὰν διὰ τὰ βιβλία ταῦτα, ἦν καὶ ἔπεμψα διὰ τοῦ Κ. Καλογερά, ὁ ὅποιος ἤδη τὴν εἰσήγαγε καὶ ἐλπίζει αὔριον νὰ ἔχωμεν τὴν ἔγκρισιν, ὥστε ἀγνοῶ ἂν τὰ βιβλία καὶ αἱ ὑμέτεραι ἐπιστολαὶ πρέπει νὰ σταλῶσι τώρα· οὐχ ἦττον ὁμως περιμένω τὴν ἐπὶ τούτῳ ἀπόφασίν σας.

Ἐγὼ δὲ σπεύδω νὰ σᾶς γράψω ἅμα ἀποφασισθῇ τι ὀριστικὸν ἐκ μέρους τῆς Ἱ. Συνόδου....

Υ.Γ. Νομίζω περιττὸν νὰ σᾶς εἴπω ὅτι ὑπὲρ τῶν βιβλίων πράττω ὅ,τι δύναμαι, διότι τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν ὁ Δημητρός ἔθεσεν ὡς ὅρον τῆς ἐνταῦθα ἐλεύσεώς του καὶ πρέπει διὰ πάσης θυσίας νὰ τὸν φέρωμεν ἐνταῦθα.

21

Τέταρτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σῦρος 15 Ἰουνίου 1874.

Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

Ἐλαβον καὶ τὴν τελευταίαν ἐπιστολήν Σου καὶ εἶδον ὅσα περὶ τῶν βιβλίων μοὶ γράφεις. Ἦτο περιττὸν νὰ κάμῃς ἀναφορὰν εἰς τὴν Σύνοδον, διότι ἤδη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1872, ἐπιστρέψας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, εἶχον ἐπιδώσει τοιαύτην ἐκ μέρους τοῦ Δημητροῦ καὶ ἐφ' ἧς, ὡς μὲ ἐπληροφόρησε καὶ ὁ ἀποβιώσας Μητροπολίτης καὶ ὁ πρῶην γραμματεὺς τῆς Συνόδου Ἰγνάτιος ὁ Ἡπικράτης, ἐγένετο ἡ προσήκουσα ἐνέργεια καὶ ἐνεκρίθησαν τὰ βιβλία καὶ ἐπρόκειτο νὰ γράψῃ ἡ Σύνοδος πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον. Ἐπειδὴ ὁμως Ὑπουργὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἦταν τότε ὁ Καλιφουρνᾶς καὶ παντοδύναμος ἐν τῷ Ὑπουργείῳ, Πανταζῆς, παρήγγειλε νὰ ἀναβληθῇ εἰς εὐθετώτερον χρόνον ἡ ἀποστολὴ του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἔγγραφον. Ὡστε ἤδη οὐδὲν ἄλλο ὑπελείπετο ἢ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ πρᾶξις ἐκείνη τῆς Συνόδου καὶ νὰ γίνῃ ἡ δέουσα σύστασις πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον. Τοῦτο δὲ ἐπρόκειτο νὰ ζητήσω δι' ἐπιστολῆς παρὰ τε τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν ἄλλων συνοδικῶν, πέμπων συγχρόνως εἰς ἕνα ἕκαστον καὶ τὰ βιβλία. Ἀφ' οὗ ὁμως ἤδη ἐπέδωκας ὅπωςδὴποτε νέαν ἀναφορὰν, ἃς περιμένωμεν τὸ ἀποτέλεσμα, καὶ ἃς τελειώσῃ ἡ ὑπόθεσις αἰσίως τότε εἶναι περίπου νὰ γράψω πλέον ἐγὼ, περιττὸν δὲ νὰ δώσωμεν καὶ βιβλία. Ἄν ὁμως ἴδωμεν ὅτι ἐκ ραδιουργίας τινὸς παρουσιάζονται δυσκολίαι, τότε πρέπει νὰ γείνωσι καὶ τὰ δύο. Σὺ δὲ γράψον μοι, ὅσον τάχος. Ἄν ἐγκριθῶσι τὰ βιβλία, βεβαίως θὰ ἔχῃ ὁ Δημητρός μίαν πρόσοδον ἐπαρκῆ καὶ τότε εὐκολώτερον θέλει ἀποφασίσῃ τὴν αὐτόσε ἐπιστροφὴν του. Ναί, εἶναι τῶν ὧν οὐκ ἄνευ νὰ ξεκολλήσουν πλέον ἀπὸ τὴν Μυτιλήνην.

22

Δωδέκατη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 27 Σεπτ. 1874.

Ἰδιόχειρη.

Καιρὸν ἔχω νὰ Σοὶ γράψω, ὄχι μόνον διότι κυρίως δὲν ἔχω τί νὰ Σοὶ <εἵπω> ἐκ τῆς ἐρημίας, εἰς τὴν ὁποίαν διαμένω, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ ἀγροτικαὶ μου ἀσχολίαι δὲν μὲ ἀφῆκαν καιρὸν. Εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ ἀγροτικὸς οὗτος βίος διὰ τοῦ πρίσματος τῆς φαντασίας διορώμενος μοὶ φαίνεται πάγκαλος καὶ ποιητικώτατος· ἀλλὰ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐνώπιον τῆς πραγματικότητος τὰ ποιητικὰ ἰνδάλματα ἐξηφανίσθησαν, καὶ ἀπέμεινε μόνος ὁ πραγματικὸς ἀγροτικὸς βίος, πάντοτε ἐν μέρει δι' ἐμὲ εὐχάριστος, εἶνε ἀλήθεια, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον δυσάρεστος διὰ τὰς τόσας φροντίδας καὶ τοὺς κόπους, ὅσους ἀπαιτεῖ, καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τὰ ἔξοδα. Εἰς ἐπίμετρον δὲ τὰ ὑλικά κέρδη δὲν ἀνταπεκρίθησαν πρὸς τὰς μεγάλας ἐλπίδας, καὶ ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη μου στενοχώρια καὶ λύπη, διότι ἔμεινα σχεδὸν <χωρὶς> χρήματα, ρίψας ὅλην μου σχεδὸν τὴν κατάστασιν μέσα εἰς αὐτό. Ἐννοεῖται ὅτι παρηγοροῦμαι πάντοτε μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι μίαν ἡμέραν θὰ ἔχω σπουδαῖον εἰσόδημα· ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐδ' ἓνα ὀβολὸν ἀκόμη ἔβαλα εἰς τὴν τσέπην μου, διότι καὶ εἴ τι ἐλάχιστον εἰσόδημα ἐλήφθη, ἐρρίφθη πάλιν μέσα. Ἀλλ' ἄς τὰ ἀφήσω αὐτά, διότι ἔχει ὁ Θεός....

23

Δέκατη τρίτη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 18 Ἰουλ. 1875.

Ἰδιόχειρη.

....Ἀναστὰς δὲ ἐκ νεκρῶν Σὺ σωματικῶς θέλεις νὰ ἀναστήσης ἐκ νεκρῶν πνευματικῶς καὶ ἐμέ, ὅθεν καὶ μοὶ γράφεις ὅτι ἐνεργεῖς διὰ τοῦ κοινοῦ φίλου, νῦν δὲ καὶ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Κοκκίνου, ὅπως τέλος πάντων κατορθωθῇ νὰ ἔλθω εἰς Ἀθήνας διοριζόμενος ἔφορος τῆς Βιβλιοθήκης. Περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑποθέσεως μοὶ εἶχε γράψει πρὸ ἐνὸς καὶ ἐπέκεινα μηνὸς καὶ ὁ Βυζάντιος (ὁ ἐν Ἀθήναις Ἀναστάσιος) καὶ ὁ Λιμπρίτης, ἐσχάτως δὲ καὶ ὁ Κανελλίδης καὶ ὁ Βλάχος. Μοὶ ἔγραψαν δὲ περίπου ταῦτα, ὅτι, ἅμα κενωθείσης τῆς θέσεως τοῦ ἐφόρου ὅλων ὁ νοῦς ἐστράφη πρὸς ἐμέ, ὅτι τὴν ἰδέαν των ταύτην διεκοίνωσαν πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας, ὅστις καὶ ἀσμένως ἐδέχθη τὴν πρότασιν ὁμολογήσας ὅτι εἶμαι ὁ ἄριστος πάντων, ὅσοι ἐπροτάθησαν, ἀλλ' ἀμφιβάλλων ἂν θὰ δεχθῶ καὶ ἐγώ, τοὺς παρεκάλεσε νὰ μὲ ἐρωτήσωσι πρότερον. Εἰς τοὺς

πρώτους περί τούτου γράψαντάς μοι, τὸν Βυζάντιον καὶ τὸν Λιμπρίτην, ἀπήντησα ὅτι δέχομαι, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ἐνεργήσω ἐλευθέρως τὰ τῆς ἐφορίας καὶ νὰ διορισθῶ συγχρόνως ἐπίτιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου. Τὰ αὐτὰ δὲ κατόπιν ἔγραψα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τοὺς ἐρωτήσαντάς με. Θὰ παραξενευθῇς ἴσως πῶς ἐδέχθην ἐγὼ ὁ τοσάκις ἄλλοτε ἀρνηθεῖς. Ἴδου δὲ ποῖος εἶνε ὁ λόγος. Ὅτε ἔλαβον τὰς περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐπιστολάς, εἶχα ἐπιστρέψει προσφάτως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εἶχα μεταβῆ προσωρινῶς διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν βιβλίων μου. Ἐκεῖ δὲ οἱ φίλοι μου ὅλοι ἐπέμειναν μεγάλως προτρέποντές με νὰ μὴ ἐξακολουθήσω πλέον διατρίβων ἐν Μυτιλήνῃ καὶ χανόμενος, ἀλλὰ νὰ ἐπιστρέψω ἐξ ἅπαντος εἰς Ἀθήνας. Κατὰ βάθος συνησθάνομην καὶ ἐγὼ τὴν ὀρθότητα τῶν προτροπῶν τούτων. Ὅθεν καὶ ἅμα ἐπιστρέψας ἀπήντησα ναί. Ἐγνώριζα ὅτι ἡ θέσις αὕτη τῆς Βιβλιοθήκης εἶνε μὲν καλλίστη δι' ἐμέ, ὡς παρέχουσά μου προχείρως βιβλία ἄφθονα εἰς μελέτην καὶ συγγραφὴν, ἀλλὰ καὶ αἱ ραδιουργίαι εἶνε τοσαῦται καὶ τοιαῦται, ὥστε μετ' ὀλίγον θὰ ἀναγκασθῶ νὰ παραιτηθῶ. Διὰ τοῦτο προέβλεψα νὰ ζητήσω τὸν τίτλον τῆς ἐπιτίμου καθηγεσίας ὡς ἱκανοποιήσιν μου τρόπον τινὰ διὰ τὰ προγεγενημένα, ὡς εὐσχημον δὲ πρόφασιν διατριβῆς ἐν Ἀθήναις. Ὅσον διὰ τὴν Βιβλιοθήκην, ἀφ' οὗ τὴν διώρθωνα, ὡς ἡλπιζα, ἐσκόπευα νὰ παραιτηθῶ, ἐὰν δὲν μὲ ἄφηναν ἥσυχον αἱ ραδιουργίαι, καὶ ἐν γένει ὁ σκοπός μου ἦτο νὰ ἀναγκασθῶ τέλος πάντων νὰ ξεκολλήσω ἀπὸ ἐδῶ καὶ νὰ μεταβῶ εἰς Ἀθήνας, καὶ μετὰ ταῦτα ἀδιάφορον ἂν ἔμενα ἄνευ θέσεως. Ἡλπιζα πάντοτε ὅτι δύναμαι νὰ οἰκονομηθῶ ὅπωςδῆποτε. Ἀφ' οὗ ὁμως ἔγραψα ταῦτα παρῆλθε ἱκανὸς χρόνος καὶ οὔτε φωνὴ οὔτε ἀκρόασις. Ὑποθέτω ὅτι ὁ Ὑπουργὸς δὲν δύναται νὰ τὸ πράξῃ. Ἀλλὰ καὶ ἐγὼ, δὲν παρῆλθον ὀλίγαι ἡμέραι, ἀφ' οὗ ἔγραψα ταῦτα, καὶ ἄρχισα νὰ μετανοῶ, μέχρις οὗ μετενόησα καθ' ὅλοκληρίαν. Ὅθεν καὶ σὲ παρακαλῶ, ἐὰν θὰ γράψῃς εἰς τὸν Κόκκινον, νὰ τῷ εἴπῃς τοὺς ἀσπασμούς μου καὶ ὅτι ἐγὼ δὲν δέχομαι, ὥστε ἂς μὴ κοπιάζῃ. Τὰ ἑλληνικά, φίλτατε, εἶναι ἀδιόρθωτα, ἐπομένως καὶ ἡ Βιβλιοθήκη. Δὲν ἐπιθυμῶ δωρεὰν νὰ ἐκτεθῶ, νὰ κοπιᾶσω καὶ ἔπειτα νὰ πτύω αἷμα διὰ τὰς ραδιουργίας. Ἐλπίζω καὶ ἄνευ τούτου νὰ δυνηθῶ νὰ ὑπάγω ἐφέτος εἰς Ἀθήνας...

SUMMARY

MICHAEL V. SAKELLARIOU: Selected correspondence between Alexandros Lykourgos and Dimitrios Vernardakis

This paper is a publication of extracts of the correspondence between Alexandros Lykourgos (1827-1875), Professor at the University of Athens, Archbishop of Syros, Tinos and Milos, with the eminent scholar and Professor at the same University Dimitrios Vernardakis (1833-1907). The extracts are preceded by an introduction. The publication contains 23 extracts of letters from the Archive of Alexandros Lykourgos. They offer new information on Dimitrios Vernardakis concerning the years 1866-1875, a crucial period in his life. At that point he had become the object of attacks by the scholars and professors who championed the use of ancient Greek and of harassment by the students whom they incited. Vernardakis resigned from the University in anger and settled himself in his farm in Mytilene. Unable to sustain himself otherwise, he was compelled to write school textbooks. Amidst other information, the published extracts of the letters reveal the psychological reactions of Dimitrios Vernardakis.